

Сыртынан Базарбайды естуші едік,
Төлеген біздің жоқ-ты арамызда.
— Әр жерде, асып туған телім деп ем,
Төлеген жұрттан асқан бегім деп ем,
Сұрасам жолаушыдан сіздер дейді,
Жасырдың Төлегеннің несін менен?
Осынша осы Төлеген жасырынып,
Ол өзі кімнің ұрлап ақын жеген?

Алқисса, сонда Төлеген шатырда жатыр екен, Қаршығаның сөзін есітіп, — бұлар мені неге жасырып тұр, — деп сығалап қараса, Қаршығаның түрі жақсы адам екен. Шатырдың есігінде тұрған көп жігіттерге бұлай тұр демей, шатырдың іргесін көтеріп шығып, Қаршығаға өзін танытып, бір сөз деді.

— Ассалаумағалейкүм Қаршыға-еке!
Мен едім Базарбайдың Төлегені,
Қозының ерте туған көбегені,
Қаршыекем араз ба еді, бұрын маған
Қасыма танып тұрып келмегені?
Мен едім Базарбайдың үлкен ұлы,
Алланың шыныменен сүйген құлы,
Қаршыекем сәлем берсе қарамайды
Бар еді Төлегеннің неден міні?
Осы келген Қаршыға
Тобынан асқан ер еді
Шетте тұрған Қаршыға
Төлегенге келеді,
Келіп сөйлей береді:
— Ауыл алды бел дейді,
Белден көшкен ел дейді,
Сексен жігіт ішінде,
Базарбайдың баласы,

Төлеген мырза сен — дейді.
Нәсіліңе қарасам
Қас патшамен тең — дейді.
Мен жайымды айтайын,
Алты Шекті елінде
Сырлыбай ханның уәзірі,
Қаршыға жыршы мен — дейді.
Төлеген болсаң сен — дейді,
Кел, сонымнан ер — дейді.
Жұртқа берген олжаңнан.
Білдірмей маған бер — дейді.
Мен бір сұлу табайын,
Патшамыздың жалғызы
Аты Жібек сұрасан,
Кереметім көр — дейді.
Базарбайдың Төлеген,
Қаршығадай ақынның
Бұл сөзін мақұл көреді.
Айдап жүрген жорғадан
Екі жорға береді.
Сексен жігіт елшіден
Бес жігітті бөледі.
Өзгесін елге қайтарып,
Қаршығамен ілесіп,
Ақжайыққа жөнеді.
Неше дүркін бел болып,
Ойпанды жер қыр болып,
Төлегеннің сөздері
Соңғыларға жыр болып.
Ойынға бала шығады
Айдын көлдің шетіне,
Адам қарап болмайды
Ер Төлеген бетіне,

Қамшы басып кіш-кіш деп,
Көкжорға атының тәніне.
Дәл сегіз күн жол жүріп,
Аз ғана емс, мол жүріп,
Сонда жеткен секілді
Ақжайықтың шетіне.
Құланның атты қодықты,
Көлден тартты борықты,
Арада неше қоныпты,
Жетемін деп зорықты.
Сәске махал¹ болғанда,
Қыз іздеген Төлеген,
Көшкен бір елге жолықты.

Әлқиссә, онда Қаршыға айтты: — біздің ел жайлауға қарай бұзыла көшкен екен, мен енді Жібекті Төлегенге көш жөнекей көрсетейін,— дейді. Қасындағы бес жігітті сол жерге тастап кетті:

— Сіздер асықпай, түстеніп, артымыздан жай келіңіздер деп. Екеуі қалың көшті аралап, аттарына қамшы басып, «шу», — деді.

Базарбайдың Төлеген
Талай көштен өтеді,
Сонда бір көшке жетеді,
Көш алдына қараса
Бір қыз кетіп барады.
Шытырма көйлек етінде,
Нұр сәулеті бетінде,
Бұралып кетіп барады
Перінің қызы секілді.

¹ Махал (түркі) — мезгіл.

Өзі он төрт жасында,
Жарқыратып мандайын
Айырып қойған кекілді.
Осы екен, деп, Қыз Жібек,
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келіп Қаршыға:
Жібек емес деген соң,
Онан бір өтіп жөнеген.
Енді онан да өтеді,
Және бір көшке жетеді.
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады,
Таң мезгілі болғанда
Шолпанның туғын жұлдызы,
Кигені Алтай қырмызы,
Бейіштен шығып келмесе,
Бұл жалғанда хор қызы,
Сондай-ақ болып туар да
Адамзаттың бір қызы.
Осы екен деп, Қыз Жібек
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келіп Қаршыға,
Жібек емес деген соң,
Онан да өтіп жөнеген.
Қаршығамен ілесіп,
Төлеген көңілі түзелді,
Асығып жүрді тез енді,
Бір көрмекке Жібекті
Төлеген мырза кезенді.
Қаршыға мен Төлеген
Жағалай салды өзенді.

Сол уақытта алдынан,
Бір көш шықты түбектен,
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады,
Отыз түйе жетелеп,
Сары мая үлектен.
Мұрындығы сары жез,
Бұйдасын ескен жібектен.
Толған айдай толықсып,
Ақ сазандай бұлықсып,
Бұралып кетіп барады,
Неше алуан қылықсып.
Мұны көріп Төлеген,
Атының басын бұрады,
Әңгіме дүкен құрады;
— Осы ма, деп қыз жібек
Қаршығадан сұрады?
Әзіл айтып күледі;
— Бұл емес, деп, Қыз Жібек,
Онан да өтіп жөнеді.
Онан өтіп Төлеген
Атына қамшы басады,
Тұлпардан туған Көкжорға ат
Аузынан көбік шашады.
Жер тарпынып жануар
Ауыздықты басады,
Алдындағы белестен,
Орғытып келіп асады;
Белестен түсіп желеді,
Ойға түсіп келеді,
Тағы айқасты бір көшке.
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады,

Жанасалай сұлудың
Қасына жетіп келеді,
Төлеген мырза көреді,
Көш алдында сұлудың
Он қыз нөкер қасында,
Өзі он бес жасында.
Ақ маңдайы жалтылдап,
Танадай көзі жарқылдап,
Алтын шашбау шашында.
Қырық нарға жүк арттырған,
Қымқап зерлі кілемді
Жүк үстіне жаптырған.
Қазинелі қырық нарға
Жібектен арқан тарттырған.
Әсемдіктің бәрін де
Бұл жиһаннан арттырған.
Дүрия бешпент белсеніп,
Бұл дүниені кең салып,
Алтынды қамшы қолға алып,
Абжыландай толғанып,
Бұралып кетіп барады,
Жын соққандай теңселіп.
Осы екен, деп Қыз Жібек,
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келді Қаршыға:
Жібек емес деген соң,
Онан да өтіп жөнеген.
Тау басында қарағай,
Төлегеннің мінезі
Болып кетті баладай.
Осындай болып әр жерден
Он бір қыз өтті сәулетпен

Бәрі де қалды жарамай.
Тағы айқасты бір көшке,
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады.
Орта бойлы дембелше,
Алтынды кәмзал жидеше,
Сипатына қарасаң
Бұрынғы қыздан өзгеше;
Алтын шыны кеседей
Екі көзінің шарасы.
Бейштен жанған шамшырақ
Көзінің гәуһәр қарасы.
Туған айдай иілген
Екі қастың арасы.
Сымға тартқан күмістей
Он саусақтың саласы.
Сондай-ақ болып туар да
Адамзаттың баласы.
Осы екен, деп, Қыз Жібек,
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келіп Қаршыға:
Жібек емес деген сон,
Онан да өтіп жөнеген.
Енді онан да өтеді,
Және бір көшке жетеді,
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады;
Қара жорға мінгені,
Қара торқа кигені,
Екі көзі сүрмелі,
Бұл сияқты перизат,
Қыз іздеген Төлеген

Жок еді сірә көргені.
Сексен түйе қомдаған,
Сексені де болмаған,
Сексен түйе үстінде
Алтынды жағдан¹ орнаған,
Асфәһани кілем бар²
Жібектен гүлін торлаған.
Қыз сипатын қараса,
Ақ бетінде кіршік жок,
Айдын көлдің қуындай,
Екі көзі жалтылдай,
Патшаның алтын тонындай,
Сөйлеген сөзі мазалы
Әпземзәмнің суындай,
Аузынан шыққан лебізі —
Сары алтынның буындай.
Осы екен, деп, Қыз Жібек,
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келіп Қаршыға:
Жібек емес деген сон,
Онан да өтіп жөнеген.
Онан өтіп Төлеген
Атқа қамшы салады,
Тұлпардан туған Көкжорға ат
Көзі оттай жанады.
Сымға тартқан күмісті
Сүмбідей болып жарады.
Тағы айқасты бір көшке,
Көш алдына қараса,
Бір бәйбіше нұр жүзді

¹ Жағдан — кестелеп, алтынмен шеккен түйе қомы.

² Асфәһани (араб)— Испан каласында тоқылатын кілем.

Көшті тартып барады.
Көш алдында бәйбіше,
Сары алтыннан жабдығы.
Екі жүз түйе қазине
Қызыл алтын сандығы.
Көш ұғылы сұлтан қатыны
Аға жүніс перідей
Көркі раушан бағындай,
Жазығы қатын демесін,
Қартайса да ілгері
Әлгі қыздан салдығы.
Айдың өткен нешесі,
Ай қараңғы кешесі,
Жазығы қатын демесең,
Қартайса да ілгері
Әлігі қыздан мүшесі.
Асылдай болып есіліп,
Нұрдай болып шешіліп,
Ақ маңдайы жарқылдап,
Танадай көзі жалтылдап,
Алтынды кебіс сартылдап,
Көшті тартып барады
Жібекті тапқан шешесі.
Берсе тәңірі жігітке
Ертесі мен кеші не?
Ертеңгі күн бесінде,
Зорға жеткен секілді,
Қыз Жібектің көшіне.
Көш сәулетін қараса,
Асфһанның жауһарі,
Стамбулдың гәуһарі,
Тамаша қылған адамның

Тояды көзінің баһары!¹
Есебі жоқ дүниені
Есептелік несіне,
Келсе Жібек жоқ екен
Сол секілді көшінде.
Мұны көріп Қаршыға
Атының басын бұрады,
Әңгіме дүкен құрады:
— Жібекжан, қайда кеткен,— деп,
Әккі болған Қаршыға,
Шешесінен сол жерде
Сылтауратып сұрады.
— Жібекжан, ерте кеткен,— деп,
Болжалды жерге жеткен деп,
Көшпенен бірге жүргенде
Бетіме тозаң тиер деп,
Көк пәуеске күймемен
Азаннан тұрып кеткен деп,
Шешесінің сол жерде,
Бұларға берген жауабы.

Әлкисса, енді Төлеген менен Қаршыға Жібектің көшінің алдына шықты, Жібектің арбасының ізі менен көш басшыларының ізінен басқа ешкімнің ізі жоқ екен, оны көріп аттарына қамшы басып: «шу»,— деді.

Найзасы аумай қолынан,
Желі тұрып оңынан,
Ай мүйізді қошқардың
Бөрі тартар қоңынан,
Төлеген сонда жөнелді
Кеткен Жібек соңынан.

¹ Баһар (араб) — қуаныш.

Базарбайдың Төлеген
Енді біліп түйінді,
Асыл киім киінді,
Бағымды алла ашқын,— деп,
Пірлеріне сиынды.
Атқа салды сәндікке
Төгілдіріп кілемді,
Енді ойланып Төлеген
Келгеніне өкінді,
Тұлпардан туған Көкжорға ат
Ор қояндай секірді.
Төлеген сынды ерініз
Қаршығаменен ілесіп
Атқа қылды өкімді.
Ертеңгі күн бесінде,
Қыз Жібектің ізімен
Келе жатқан секілді.
Алмас қылыш сартылдап
Алтынды жүген жарқылдап,
Көкжорға тұлпар кәрленді.
Екі көзі жалтылдап,
Өмілдірік сом алтын
Омырауда алқылдап,
Солқылдайды қара жер
Көкжорға ат басса былқылдап.
Ұршықтай саны бұлтылдап,
Құйындай шаңы бұрқылдап,
Алмас қылыш белінде
Қолында найза қылтылдап,
Төрт тұяқтан шыққан от
Шақпақ тастай жылтылдап.
Құлақ салсаң дабысы
Тау суындай сыңқылдап,

Қолтығынан аққан тер
Төгіледі сылқылдап.
Шамның жанған шырағы,
Жақынның бөлмас жырағы,
Жеті қырдан асқанда,
Гүлдірлеген қоңырауды
Есітті сонда құлағы.
Шапса балта өтер ме,
Шағырлаудың тасына?
Нелер келіп, не кетпес
Ер жігіттің басына?
Қоңырау дауысы келгенсін,
Төлегендей мырзаның
Көкжорға атты ағызып
Жетіп бір келді қасына.

Әлқисса, Төлеген арбаның қасына келіп алдына бір шықты, артына бір шықты, Жібекті көре алмады, пәуескенің қақпағы жабулы. Үш қара жорға атты көсемші жегіп бара жатыр екен, қайтерін білмей, артына қараса, Қаршыға көзінің ұшында қалған екен. Тақат қылып тұра алмады, және көшіріне отырған кісі жоқ, Жібектің ешнәрсеменен ісі жоқ, сонда Төлеген қызды шақырып айтқаны:

— Кім бар? — деп бұл күймеде дауыстады,
Ақылын ашуланып тауыспады.
Төлеген үш қайтара шақырса да
Қыз Жібек сөйлесуге намыстанды.
Төлеген сонда тұрып қапа болды,
Өзінің елін ойлап іші толды:
Қыз түгіл өз елімде еркек қорыққан
Қайран басым бұл жерде бекер болды.
Өз елімде тең едім хан затымен,

Алдыма келмеуші еді жан атымен,
Мынау қыз жауап бермей қапа қылды
Жүргенсіп өз елінде сәулетімен.
Төлеген қапа болып, қалды тұрып,
Атының кейін қарап басын бұрып,
Сол уақта Қаршыға да жетіп келді
Сөйлеспей Жібек кетті құдай ұрып.
Қаршыға Төлегенге келді жетіп,
Атына қамшы басып екпіндетіп,
Төлеген Қаршығаға сөз сөйлейді:
Кетті,— деп, жауап бермей қапа етіп.

Әлкисса, онда Төлеген айтты:

— Бұл Жібек маған шақырсам жауап бермейді, ақмақ адамдарға ұқсап, бұл қалай? — дейді, онда Қаршыға айтты:

— Мұның бектігі бар, ешкім бұрын бұған ондай дауыстап сөйлескен емес, енді мен сөйлейін деп Қаршығаның Жібекке келіп айтқаны:

— Ұядан ұшқан балапан
Қанаттарын тарайды.
Асыл туған анадан
Әрбір іске жарайды.
Сенің үшін... қарағым,
Тігемін алтын сарайды.
Данышпан адам дүниенің
Парасатын қарайды.
Ақы алып қызмет қылғанды
Оны да іске санайды.
Көтергін Жібек басынды,
Ертіп келдім бір жігіт
Тап өзіңе лайық,
Жақтырмап едім талайды.

Басынды көтер, Жібекжан!
Құлағын салып сөзіме,
Қасымда тұр бір жігіт
Тап лайық өзіне.
Нұр жігіттей жүзі бар,
Бал шекердей сөзі бар,
Талай бекзат көріп ем,
Мыңын жисан осының,
Жетпейді басқан ізіне.
Қаршыға сынды көкенді
Қапа қылмай қарағым,
Бір қарашы жүзіне.
Сонда Жібек сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
— Көке бәлмай жерге кір
Салмаймын құлақ сөзіңе,
Бай тауып маған әпкел деп
Қашан айттым өзіңе?
Жөндеп баққын малыңды,
Бет алдына сандалмай,
Жолама менің ізіме.
Екі тайға ұялмай
Мені сатып сыртымнан,
Не бетіңмен сөйлейсің,
Көрінбей жөнел көзіме.
Қаршыға сонда сөйлейді:
— Рас менің, Жібекжан,
Екі жорға алғаным,
Неге айтайын сөзімнің
Расын айтпай жалғаның,
Мақұл ма екен, Жібекжан,
Сөздің жөнін байқамай,
Өтірік жанжал салғаның?

Екі жорға мен алдым
Төлегенге дос болып,
Нан, қарағым, сөзіме
Көңілің маған қош болып.
Жолыңа сенің басымды
Бәйгіге тігіп мен келдім
Сегіз күн ұдай жол жүріп,
Ерте көшіп, кеш қонып,
Басынды көтер, Жібекжан,
Қайтпасын еңбегім еш болып.

Әлқисса, сонда Жібек ойлады; бұл Қаршыға адамсынып келген екен, бұған көрінбесем ұят болар және әбден бетімді ашып отырсам тағы жарамас деп, бетін бір ашып, жарқ етіп көрініп амандасты да, қайтадан бетін жауып пәуескенің қақпағын түймелеп жатып қалды. Қасында үш қыз бар екен. Сол уақытта Жібектің сипаты Төлегенге бұл сықылды көрінді.

Әлқисса, сондағы Жібектің формын баян қылалық:

Қыз Жібектің құрметі,
Жиһаннан асқан сәулеті,
Ләйлі — Мәжнүн болмаса,
Өзгеден артық келбеті.
Үш қызы бар қасында-ай,
Өзі он төрт жасында-ай,
Кебісінің өкшесі
Бұхардың гәуһәр тасында-ай,
Ақ маңдайы жалтылдап,
Танадай көзі жарқылдап,
Алтын шашбау шашында-ай.
Қыз Жібектің дидары —
Қоғалы көлдің құрағы,
Көз сипатын қарасаң —

Нұр қызының шырағы,
Дұр гәуһәр сырғасын
Көтере алмай тұр құлағы,
Бой нұсқасын қарасан
Бектер мінген пырағы.
Қыз Жібектің ақтығы
Наурыздың ақша қарындай,
Ақ бетінің қызылы
Ақ тауықтың қанындай,
Екі беттің ажары
Жазғы түскен сағымдай,
Білегінің шырайы
Ай балтаның сабындай.
Төсінде бар қос анар
Нар бураның санындай
Оймақ ауыз, құмар көз
Іздеген ерге табылды-ай.
Өткірлігін байқасаң
Ұсталар соққан кетпендей.
Нұр тұқымын еккендей,
Екі ауыз сөз сөйлескен
Мұратына жеткендей.
Тірісі түгіл Жібектің
Өлігіне адам қайырылып
Бетінен келіп өпкендей.
Қыз Жібекті Төлеген
Ақылменен танып тұр,
Көз мейірі қанып тұр,
Бейіштен жанған шамшырақ
Көзі жайнап жанып тұр,
Белі нәзік талып тұр.
Тартқан сымнан жіңішке
Үзіліп кетпей нағып тұр?

Әлқисса, енді Төлеген ойлады: жиһанда бұл сипатты әйел көргенім жоқ еді, енді мұны алайын дейді, оған шейін бір-екі ауыз сөз сөйлесіп кетейін, бекер кеткенім жарамас деп, жамандауға тал бойынан тарыдай мін таба алмай, байлығынан және кемдік таба алмай, кесірлі екенсін,— деп Төлегеннің айтқан жауабы:

— Басыр-басыр, басыр-ау,
Аққа құлпы жасыл-ау.
Басыңды көтер, әй, Жібек,
Төлеген келді қасыңа-ау!
Қыз басыңмен алшақтап
Бүйте берме, ай, Жібек,
Жұртыңа тиер кесірі-ау.
Қыз Жібек мінген күймесін,
Күймеге тағып түймесін,
Қыз басыңмен алшақтап
Бүйте берме, ай, Жібек,
Кесірің жұртқа тимесін.
Жібек сонда сөйлейді
Сөйлегенде бұй дейді:
— Олай болса, Төлеген
Мен жайымды айтайын:
Ағыным судай ағады,
Халқым малдай бағады,
Жұртым қойдай қағады.
Менің қылған кесірім,
Саған кесір болса да,
Өзіме майдай жағады.
Жалғыз атты жолаушы
Жақындамай арман тұр,
Үстімдегі кесірлер
Саған таман барады.

Ат байлаған шағыр тас,
Арқама біткен қолаң шаш,
Қайдан келіп кез болдың,
Қаңғырып өскен бір қу бас?
Жалғыз атты жолаушы,
Кесірім ұрып кетпесін,
Қасыма келмей аулақ қаш!
Төлеген сонда сөйлейді
Сөйлегенде бұй дейді:
— Қыз Жібек мінген күймесін,
Күймеге тағып түймесін,
Қайдан білдің, Жібек-ау,
Іздеп келген Төлеген
Мал беріп сені алмасын,
Ал қойныңа енбесін,
Ақ төсіңе мінбесін?
Сонда Жібек сөйлейді:
— Жақсы айтасын, Төлеген,
Сіздей-сіздей әр жерден
Неше жігіт келмеген
Бәрі де айтқан, Жібек-ау,
Сені алмасам демеген.
Көбісі келмей шеніме
Бидархақ¹ болып жөнеген.
Келсең кел шындап қасыма,
Шай мамығым басына,
Ап жатпас па едім қасыма.
Алуа шекер беремін
Ішетұғын асына.
Келсең келгін Төлеген
Құрметім мұндай, мінеки.

¹ Д а р х а қ (араб) — табалдырық, бидархақ — табалдырықты аттай алмай дегені.

Келмесең арман кете бер
Бар дамбалым басыңа.

Әлқисса, енді Төлеген айтты:

— Олай десең мен саған жеңген жерде сөйлесейін,— деп, атының басын бұрып алып, қайтып келіп, Қаршығаны басшы қылып жүріп, екі жүз елу ат сатып алды. Осының бәрін бата аяққа берсем де, құда болармын,— деп, екіжүз елу жылқыны алдына салып айдап, Сырлыбай ханның артынан қуалап келе жатыр еді, алдынан он шақты жасауыл шыға келді. Сәлем берісіп, жол сұрасты. Онда жасауылдар айтты:

— Біздің ханымыз ашу қылып жатыр, Қаршығаның қылып жүргені немене? — деп.

— Менің сыртымнан билеп, Жібегімді бір қаңғырған жалғыз атты жолаушыға көрсетіп жүр,— дейді. Басын базарға салып, бұл қалай, ұялмай масқара қылып, ол Қаршығаны қасындағы жігітіменен алып кел, екеуін де жазасын берейін деп, біздерді жіберді,— дейді. Сонда Қаршыға айтты: олай болса жүріңдер өзімізде келе жатырмыз деп. Заулап ауылға жақын келген соң қараса, хан бектеріменен төбенің басына шығып отыр екен. Оны көріп Қаршыға айтты:

— Біздер жасырынып тасада тұралық, жолдастарыңменен өзін бар, Төлеген екенінді біліп, ашуланбай, өзі де жөнделіп қалар деп жіберді, бізді көрген соң, ашуланып отырғанда жарамас деп. Онда Төлеген жылқыны ауылының үстіне жая салып, төбенің басында отырған ханға және бектерге келіп, сәлем беріп, Төлегеннің айтқан жауабы:

— Болғанда айдай әлем, күндей күлем,
Аузымды ашсам көмейден қайнайды өлең.
Отырған маслихат қып ақсақалдар,
Сіздерге Төлеген кеп берді сәлем.

Сонда олардың Төлегенге берген жауабы:

— Уағалейкүм ассалам, жаным балам,
Жүріпсіз ат жаратып бәрің тамам.
Келіпсіз ат сабылтып алыс жерден,
Сөйлей тұр сөзің болса, шыраққанам!

Төлеген:

— Ойлаймын келе жатып ақыл-айла,
Ойлаған ақыл-айла жанға пайда,
Ат сабылтып келеміз алыс жерден,
Жібек сұлу дегеннің ауылы қайда?

Хан:

— Бәріңіз бір-бір бедеу мініпсіңіз,
Ойын күлкі сәулетпен жүріпсіңіз.
Жібек сұлу дегеннің ауылы жақын,
Бар еді, балам, қандай жұмысыңыз?

Төлеген:

— Көріп ем Қыз Жібектің бұрын түсін,
Бітпеген еш бендеге ондай пішін.
Қыз Жібек Төлегенге тимек болған,
Қаршыкем арасында жүрмек болған,
Келемін ат шаршатып соның үшін.

Хан:

— Тіккені сәудегердің қосы ма еді?
Ғайып иран қырық шілтен досы ма еді?

Кешегі Төлегенді жамандаған
Көп дұшпан көре алмаған қасым ба еді?
Жібегім тисе тисін, өз теңі екен,
Кешегі айтқан Төлеген осы ма екен?
Жібегім Төлегенді көрген екен,
Жібекжан енді өлмесін білген екен.
Ризамын Қаршығаға не қылса да,
Кемітпей тең құрбыдан жүрген екен.

Алқисса, енді Төлеген айтты:

— Хан, мен көп сөзді білмеймін, бата аяққа не аласыз? — дейді, онда хан айтты:

— Бата аяққа осы айдап жүрген жылқынның бәрің аламын,— деді, Төлеген айтты:

— Енді осындай жылқы қос деп айтады екен деп едім, бұған разы болсаңыз үйіне бар, тойынды қыл,— деді. Хан той қылмақ болып үйіне барды, Төлеген жігіттеріменен бір төбенің арғы жағына барып түсіп, шатырын тігіп, қанша өнерлі жігіттерді жиып алып, ойын-күлкі қызықпенен жата берді.

Кешіне қырық қатын жиылып:

— Жібекті Төлегенге алып барамыз,— деп жеңгелік сұрады. Төлеген қатын басына бір жамбыдан берді, бұл іске қатындардың ақылдары шығып, Жібекті үш күн аңдып қолдарына түсіре алмады. Алпыс қатын Жібекті аңдып жата берсін.

Ол ел Алты арыс Шекті деген ел еді, Алты арыс Шектідеп алпыс жігіт кеңес қылып айтты:

— Ай, жігіттер, Жібекті шыныменен жіберіп бекер қалғанымыз ба? — дейді. Енді біреуі айтады:

— Жібек бізге тимейді, Төлеген тірі тұрғанда,— дейді. Онда алпыс жігіт айтты: — Олай болса, Төлегенді өлтірелік,— дейді. Онда:

— Қайтып өлтіреміз, күндіз-түні қасынан думан тарқамайды,— дейді. Сонда қалғандары тұрып:

— Жібектің қасына алып барғанын аңдып тұралық, сол уақытта қызбенен екеуі онаша болады ғой, сонда өлтірелік,— деп, уәде қылысты.

Онда олардың бұл маслихатын бір мүсәпір есітіп келіп Төлегенге баян қылды. Төлеген мұны есітіп, дереу Қаршығаны шақыртты. Қаршыға келіп айтты:

— Мені бір жұмысқа шақырдыңыз ба? — деп, онда Төлеген мұнайып төмен қарады:

Сонда Қаршыға сөйлейді:

— Көлге біткен құрағым,
Суырылып озған пырағым.
Ақ орда болды кіргенің,
Қызық дәурен сүргенің.
Ешбір бенде көрген жоқ
Бұл күнде сенің көргенің.
Неге қапа боласын,
Біреудің тілі тиді ме;
Есітсін айтшы құлағым?
Ертелі-кеш әруақты
Жад етемін пірімді,
Қорқып қалдым Төлеген
Көрген сон сенің түрінді,
Тірі болсам табамын
Көңіліңдегі кірінді.
Неге маған мұнайдың,
Айтсаңшы, жаным, сырынды?
Төлеген сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
— Ай, Қаршыеке-ау, Қаршеке-ау,
Мен сырымды айтайын,
Құдай басқа салған сон
Сізге айтпай қайтейін?

Жібекке ғашық көп екен,
Едірендеген неме екен,
Елінде қанша жігіт бар
Іші толған кір екен,
Төлеген сендей мырзаны
Өлтіремін дер екен.
Жалғыз жатқан жерімде
Жазым боп кетсем қайтемін?
Қаршыға сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
— Асуда асу бел — дейді,
Аса бір соққан жел — дейді,
Төлеген болсаң сен — дейді,
Кел соңымнан ер — дейді.
Өлтіретін кім екен?
Кереметім көр — дейді.
Базарбайдың Төлеген
Қаршығадай ақынның
Бұл сөзін мақұл көреді,
Алдырып атын мінеді,
Қаршығамен ілесіп
Шаңқай түсте ауылға
Шатырдан шыға жөнеді.
Алты Шекті елінде
Қаршығаға сенеді,
Иілмей, тіпті бүгілмей
Ауылға жетіп келеді.
Сырлыбайдың алты ұлы
Алтауы бірдей бөрі еді,
Ең кенжесі Жиренбай,
Сол жылы түскен отауы,
Сонда келіп енеді,
Басшы болған Қаршыға

Кереметін көргізді,
Төлегенді атымен
Шаңқай түсте ауылға
Іркілместен жүргізді.
Жиренбай мырза үйіне,
Жаңа түскен отауға,
Ертіп келіп кіргізді.

Әлқисса, бұларды шеттегі отауға кіргізіп, төсекті жайлап
салып беріп, енді мен сіздерге қызмет қылайын, — деп, шығып
бара жатыр еді, Төлеген Қаршығаның етегінен ұстай тұра келіп
айтқаны:

— Асуда асу бел дейді,
Аса бір соққан жел дейді,
Анықтап бүгін көрейін
Жібекті ертіп кел дейді.
Кеше бердім қос жорға,
Берейін бүгін үш жорға —
Бесеу қылып мін дейді.
Осы шаңқай талтүсте
Ертіп келгін Жібекті,
Айналайын Қаршеке-ау,
Жігіт болсаң шын дейді.
Келген осы Қаршыеке
Епті туған ер еді,
Ептіліктің белгісі
Жібекке жетіп келеді,
Келіп сөйлей береді:
— Айналайын, Жібегім,
Шыныдан аппақ сүйегің,
Осы емес пе еді құдайдан
Қарағым, сенің тілегің?

Басыр басыр басырды,
Аққа құлпы жасылды,
Қаршыға көкең келгенде
Көтергін, шырақ, басынды.
Ат байлаған ақырды,
Көк түскен жер тақырды,
Шеттегі отау ішінде,
Жаңа түскен женешең,
Қарағым сені шақырды.
Сонда Жібек сөйлейді:
— Ау, Қаршеке-ау, Қаршеке-ау,
Өзің шешен батырсың,
Шешендікпенен айтасың,
Кеше алдың қос жорға,
Бүгін алдың үш жорға —
Бәрі болды бес жорға.
Сиғыза алмай құдайға
Жазып бір келген кәпірсін.
— Ау, Қаршеке-ау,

Қаршеке-ау,

Мінген де атың қарагер,
Барайын өзім, бара бер.
Шақырғанда бармасам,
Қаршекем тілін алмасам
Ақыр бір күн болармын,
Сол жігітке нәубәткер.
Қаршыға сөзін есітіп
Жібек енді түйінді,
Асыл киім киінді,
Шақырғанда бармасам,
Қаршекем тілін алмасам,
Ақыры бір күн болармын
Сол жігітке сүйінді.

Абиыр алсын Қаршекем
Бармай қалсам қиынды.
Қаршығадан өзгеге
Жібектен жауап алмағы
Қиын қыстау іс еді.
Жібектің жайын сұрасаң
Асып туған анадан
Шаһизада кісі еді,
Кісі бойы кіреует
Алтын тақтың үстінен
Қояндай қарғып түседі.
Ақ маңдайы жарқылдап,
Танадай көзі жалтылдап,
Алтынды кебіс шыртылдап,
Жүйрік аттай ойқастап,
Құнан қойдай бой тастап,
Қалмайын деп ұялып,
Жан-жағын қарап байқастап,
Кер маралдай керіліп,
Сары майдай еріліп,
Тәңірі берген екі аяқ,
Бір басарға ерініп,
Үйден шықты Қыз Жібек.
Көрінген көзге дүниенің
Баршасынан жиреніп.
Ауыл алды бел еді,
Белден көшкен ел еді.
Атқан оқтай жылысып,
Ор қояндай ырғысып,
Қылаң етіп қылт етіп,
Сылаң етіп сылт етіп,
Мықындары былқылдап,
Тау суындай құлтылдап,

Сүмбіледей¹ жылтылдап,
Буындары бұлтылдап,
Айбынды туған Қыз Жібек
Отауға қарап жөнеді.
Ғашық жарын көрмекке,
Қызмет қылып бермекке,
Шаһизада Қыз Жібек
Жалт-жұлт етіп келеді.
Сол уақытта қарасан
Қыз Жібектің дидары
Нұр ішінде піскендей.
Қыз Жібектің екпіні
Бейіштен самал ескендей.
Қыз Жібекті бір көрген
Шыбын жаннан кешкендей.
Сылдырлап Жібек жөнелді,
Неше түрлі сәулетпен
Іңірде шайтан көшкендей
Құланның атты кодықты,
Көлден тартты борықты,
Бір көрмекке ынтық боп
Төлеген мырза шондықты.
Талма түстің шағында,
Ақ отаудың ішінде,
Айдынды туған Қыз Жібек
Төлегенге жолықты.
Моллалар басы қосылса,
Мәселе кітап оқырды,
Насихатты жақсылар
Ақылменен тоқырды,
Айдынды туған Қыз Жібек,

¹ Сүмбіле — шөптің басына түсетін сәукелелі ышық.

Төлегеннің мойнына
Асыла барып отырды.
Төлеген сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
— Келдің, Жібек, қасыма,
Отыра кеттің асыла,
Кешегі сәлдең қай жақта
Той болды салсаң басыма.
Жібек сонда сөйлейді:
— Қынама бешпет қынадым,
Әзілмен сізді сынадым,
Сынамаққа бір сөзді,
Әзіл қылып айтып ем,
Әлі ұмытпай жүрме едің
Төлеген, мырза, шырағым?
Екі ғашық қосылып
Әңгіме дүкен құрады,
Екеуінің суреті
Ләйлі — Мәжнүңдей болады.
Екі бекзат қосылып
Күндей балқып толады,
Екеуінің нұрына
Көрген жанның бәрі де
Тамаша қайран қалады.
Ойын-күлкі сәулетпен,
Жезденіздің қасында,
Кеш батқанша отырды,
Кеш батқан соң апаныз
Күйеуге төсек салады,
Төсекті жайлап салған соң,
Жатар мезгіл болған соң,
Жезденіздің мойнына
Асыла барып құлады...

Ендігі сөздің қыскасы,
Айтушы ердің ұстасы,
Біз де соны айтамыз
Бұрынғылардың нұсқасы.
Сығалап атқан ақ берен
Қалаған жерден ұрады,
Қаршыға ілген үйректей
Жұмарлап мойнын бұрады.
Тебетейін сындырып,
Көңілдері тынады.
Мергендер атқан бөкендей,
Мүшелеп жайып салады.

Әлкисса, Төлеген үш ай қалыңдық ойнап, бір күні еліне қайтпақ болып, аттарын байлап қойып, таңнан жүреміз деп отырған күні, Жібек түс көреді. Түсінен шошып оянып, кіші жеңгесін шақырып алып бір сөз деді:

Шақырып алды Қыз Жібек,
Өзінің жақын жеңгесін.
Сырласатын жерінде
Келтірмейді өңгесін.
«Ау жеңеше-ау, жеңеше-ау,
Төлегенге барып кел,
Тілімді алса жүрмесін.
Ата-анасы бар ма екен,
Жал-құйрығы сай ма екен,
Я болмаса құдай-ай,
Қаңғырып өскен қу ма екен?
Атасының аты кім болар,
Анасының аты кім болар,
Сұрап келгін, жеңеше-ау,
Қандай заман күн болар.

Мен бүгін бір түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім,
Төлеген мінген көк жорға ат
Ер-тоқымсыз бос көрдім.
Ел жайлаған Ақжайық,
Жағалай біткен бидайық,
Алдымда жанған шырағым
Біреу үрлеп өшіріп,
Көзімнен болды сол ғайып.
Қолымдағы тұйғынның,
Заулап келіп аспаннан,
Желкесін қиды бидайық.
Бендем десен, құдая,
Бұл түс емес еді ғой
Көруге маған лайық.
Айналайын, женеше-ау,
Төлегеннің мен білдім
Бір кеткен соң келмесін,
Жарық дүние опасын
Білдім көзге ілмесін.
Мұнан кетсе Төлеген,
Білгізді құдай мен қуға
Бұл жерді қайтып көрмесін.
Мұндай қорлық, женеше-ау,
Тірлігінде құдайым,
Еш бендеге бермесін.
Базарбайдың Төлеген,
Ерте туған көбеген,
Женгесі келсе алқынып
Нағып жүрсін демеген.
Женгесі сонда сөйлейді:
— Айналайын, Төлеген
Бикешжан бүгін түс көрді.

Тілімді алсаң жүрмегін.
Атанның аты кім болар?
Анаңның аты кім болар?
Айтып кеткін, шырағым,
Қандай заман күн болар?
Бикешжан бүгін түс көрді,
Түсінде жаман іс көрді,
Астындағы көк жорға ат
Ер-тәқымсыз бос көрді.
Ел жайлаған Ақжайық,
Жағалай біткен бидайық,
Алдында жанған шырағын
Біреу үрлеп өшіріп
Көзінен болды сол ғайып.
Тілімді алсаң жүрмегін,
Айналайын, күйеужан,
Құдайға біз де жылайық.
Төлеген сонда сөйлейді:
— Ау, жеңеше-ау, жеңеше-ау
«Түс түлкінің боғы» еді,
Әрнеме деп келмеші-ау.
Жаратқан мені бір құдай,
Өлім десе көңілім жай,
Атамның атын айтайын
Халқынан асқан Базарбай.
Қой ішінде марқадай
Омырауда ділдә алқадай.
Шешем атын айтайын
Алпыс жасар Қамқадай.
Өліп кетсем артымда
Сансызбай атты інім бар
Жібегім неге қорқады-ай?
Жаман-жақсы болса да

Алланың болар әмірі,
Жалғыз ағаш кесілсе,
Қуарып қалар тамыры,
Олай-бұлай боп кетсем
Тоғыз жасар артымда
Жеткіншегім бар еді.
Қараша бұлып жауды қар,
Дұспандардың пейілі тар,
Сәлем де Жібек қорықпасын
Өліп кетсем артымда
Жібекті еш жаманға қор қылмас
Сансызбай атты інім бар.
Шын тілесе бендеге
Тәнірім тілек береді,
Көктемде мұнда келіп ем
Енді қыс боп келеді.
Елімнің ақын көсемі
Батыр Шеге дер еді,
Ақылға дикан кен еді,
Олай-бұлай боп кетсем,
Сансызбайға басшы боп
Еліңізге келеді.
Тірі тұрса жанымыз,
Есен болса тәніміз,
Көктем шағы болғанда
Қазбенен бірге келем деп,
Не салса да құдайым,
Жібек үшін көрем деп,
Жібекке дұғай сәлем — деп,
Енді атына мінеді.
Женгесі менен Төлеген
Қол ұстасып қоштасып
Қош алла деп жөнеді.

Әлқисса, енді Төлеген неше милләт¹ жол жүріп, аман-есен еліне келді. Атасы менен анасы қуанып той қылды, тойдың үстінде жұрт жиылып отырғанда Базарбай баласынан жауап сұрады. Төлеген бәрін баян қылды, Базарбай айтты:

— Шырағым, қайныңа қашан барасын,— дейді. Төлеген айтты:

— Жазғытұрым барам деп. Атасы айтты:

— Шырағым мен бір тілек тілейін, бересің бе? — дейді, Төлеген байқамай:

— Берейін,— дейді. Онда Базарбай айтты:

— Берсең, қарағым, жолыңда жаным құрбан — дейді. Ендігі жылы осы уақытқа шейін ол жаққа бармағын, жыл өткізіп бар, тілегім осы еді, берсең уәде қыл,— дейді. Онда Төлеген айтты:

— Ай, ата, сізден қорқып айтып едім, еш кімнің қызын көргенім жоқ, ел-елден артық болмайды екен, қыз жаратпай келдім, дейді,— барма десеңіз ешқайда бармай-ақ қояйын, қайным жоқ бара тұғын,— деп, үйден шығып кетті...

Онда Базарбай көп жұртына арыз қылып айтты:

— Ай, жарандар, менің мынау балам тілегімді бермей кетті, қайнына баратынын білгенің маған ұстап бер,— дейді. Егер де біреуің қошемет қылып ерсең мен тұзыма салып, теріс батамды беремін,— деді.

Жұрт қарияның бұл сөзінен қорқып, ешкім Төлегенге ермейтұғын болды. Әм, көрсе, ұстап бермекші болды. Онда Төлеген ер-тоқымын далаға сақтап, Көкжорға атты далада бағып жүрді. Күндерде бір күн Төлеген қолына тұйғын алып, құсқа салып жүр еді, Аспаннан қаңқылдап екі қаз өте берді, қараса жаз болып қалған екен, Көкжорға атты даярлап, далаға сақтап жүрген жүз мың ділда, сегіз пұт күмісі бар екен, оны қоржынға салып алып, жалғыз інісі қасынан қалмай бірге жүр екен, оны

¹ Милләт (араб) — ел-елді аралап деген мағынада:

елге хабар қылады деп, атынан жерге алып тастап, өзі Көкжорға атты мініп алып, Жайыққа Қарап жөнелді.

Асып туған Төлеген
Жағалбайлы халқынан
Жабдықтап атын мінеді
Гәуһәр, лағыл, алтыннан.
Жолдас ермей елінен,
Жалғыз өзі жөнелді
Бір ғашықтың зарпынан.
Қаздың даусын есітіп
Сабыр қылып тұрмады,
Дүниеге мойын бұрмады,
Кетіп бара жатқанда,
Сансызбай жылап жүгірді
Төлегеннің артынан.
Рақымы түсті басына,
Көзден аққан жасына,
Қу бауырды қия алмай,
Қайрылып келді қасына.
Сансызбайдың Төлеген
Пәруана¹ болды басына.
Бала келді жүгіріп,
Аш күзендей бүгіліп,
Төлеген тұрды кете алмай
Көзінен жасы төгіліп.
Көзінен ағып қанды жас,
Қандай қиын бауырлас,
Төлегеннің сүйегі
Бордай болып үгіліп,
Артынан жылап келген соң
Ат үстінен Төлеген

¹ Пәруана (пәрване, парсы) — көбелектей ұшып қонып қамқоршы болу

Көтеріп алды алдына
Қабырғасы сөгіліп.

Әлкисса, сол қалде Төлеген айтты, Сансызбайды бауырына
қысып тұрып:

— Қарағым, неге жылайсың, жылама, жеңешенді әкеліп
беремін, — дейді.

Сансызбай сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
— Жыламаймын, көкежан,
Өзің де енді жыламай
Көзіңнің жасын ти дейді,
Жылап отыр, ата-анан
Сапарыңды қи дейді,
Көп жолдаспен барсаңшы
Ел жұртыңды жи дейді.
Жалғыздың ісі қиын-ды,
Жалғыз қайтып барасың?
Менің жайым, мінекей,
Танымаймын ешкімді.
Сіз кеткен соң көкежан
Кемпір-шалдың қасында
Өзім жалғыз, өзім жас
Боламын кімге сый дейді.
Бұл барғаннан келмесең,
Қайғыменен қан жұтып,
Қобыз алып қолыма
Тартамын сонда күй, — дейді.
Төлеген сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
— Айналайын, қарағым,
Жауға барсам жарағым,

Қабырғамда қанатым,
Артымдағы құйрығым,
Жетегімде жан атым,
Айналайын жылама,
Жібек сынды жеңгенді
Әпкелмекке барамын.
Бендесін құдай қарғаса,
Қабыл болмас тобасы,
Басыма менің түсіп тұр
Ғашықтықтың саудасы.
Айтып кеткен Жібекке
Жақындап қалды уәдесі.
Үйде, түзде болса да,
Неден қашып құтылар,
Басы жұмыр бендесі?
Қүдіретіне алланың
Бенденің жоқ дүр көнбесі.
Қай іске талап қылмайды
Жер бесікке кіргенше,
Адамзаттың жанбасы.
Айналайын, Сансызбай,
Қол қанатым құйрығым
Судан шыққан сүйрігім,
Суырып озған жүйрігім
Көрмей бенде қоймайды
Жаратқан қадір алланың
Тағдырда жазған бұйрығын.
Тірі болсам қарағым
Жеті айда келемін,
Ажал келсе алладан
Үйде болсам да өлемін.
Амандық бер деп жолына
Құдайдан сен де тілегін.

Кешіргей алла бенденнің
Асылық еткен қатасын,
Тілімді алмай кеттін деп,
Бермеді әкем батасын,
Басыма құдай салған соң,
Токтата алмадым ішіме
Ғашықтықтың қапасын.
Қыз Жібектің дертінен
Көрейін деп барамын
Михнатты жолдың жапасын.
Мен кеткен соң қарағым
Кемпір-шалға ие боп,
Ғинаят¹ тіле құдайдан,
Мәдет² тіле пірлерден.
Ақылмен ойлап іс қылғыл
Көзіңді кімге сатасын?
Тілімді алмай кеттін деп,
Ризалық әкем бермеді.
Әкемнен қорқып елімнен
Жалғыз жолдас ермеді.
Сөзімді тында, қарағым,
Өзіңді құдай жеткізсе,
Алып қойдым бәрін де
Ат-тұрман сауыт жарағын.
Олай-бұлай боп кетсем
Сенен өзге кімім бар?
Алды-артыңа қарағын.
Мұрадына жеткізсін
Қарағым, сізді бір құдай,
Көк бұйралы тұлпар бар
Биыл құнан, былтыр тай,

¹ Ғинаят (араб)— қайрымдылық.

² Мәдет (араб)— жәрдем, көмек.

Қас қылмаса құдайым
Мінетұғын бас атын
Шырағым, саған сайма-сай.
Ат болғанда мінгейсін,
Алтын балдақ, ақ семсер
Саған арнап соқтырып,
Салдырып қойдым қынапқа,
Аш беліңе ілгейсін,
Талап қылып әр іске
Теңіңмен ойнап күлгейсін.
Бұл сөзімді тындағын,
Жеткіншегім, Сансызбай,
Жақсыменен жанасып
Жұрт қадірін білгейсін.
Бадана көзді кіреуке,
Тоғыз қабат көк сауыт,
Саған арнап соқтырып,
Будырып кеттім кілемге,
Оны үстіңе кигейсін.
Олай-бұлай боп кетсем
Асыл туған Жібекті,
Еш жаманға қор қылмай,
Өзің бір алып сүйгейсін,
Шағына құдай жеткізсе,
Үстіңе баса киіп ал
Алтынды сауыт көбені,¹
Жау дегенде жайнатып
Толғамалап қолына ал
Қозы жауырын жебені,
Сапар шегіп жол жүрсен,
Жолдасын жауға алдырмас,

¹ Көбе — сауыт.

Басшы қылғыл Шегені.
Айтқаны болмас адамның
Алланың болар дегені.
Бұл сөзді айтып Төлеген
Сансызбайдың бетінен
Үш қайтара сүйеді,
Жерге алып қойып інісін
Қол ұстасып, қоштасып,
Хош, алла деп, жөнеді.
Бектер мінер сұр қасқа,
Шаба алмаса ұр басқа,
Батырлық, байлық кімде жок?
Ғашықтық жөні бір басқа.
Інісіменен қоштасып,
Базарбайдың Төлеген
Белін буды тұрмасқа.
Базарбайдың Төлеген,
Жайыққа қарап жол тартып,
Алладан пәрмен тілеген.
Жайық пенен Теңіз арасы
Үш айшылық жол екен,
Үш айшылық жерлердің,
Қырық бес күндік ортасы,
Атырабы шөл екен.
Шөл жәзира ішінде
Қособа деген көл екен,
Ұры, кәзеп, қарақшы —
Мекен қылған жер екен.
Төлеген сынды мырзаның,
Шалығып келген уақытында
Соғып бір кетер кезі екен.
Атаңа лағнат Бекежан
Қыз Жібектің сыртынан

Көп ғашықтың бірі екен,
Баяғы алпыс жігіт қасында,
Төлеген енді келер деп,
Қособаның көлінде
Жолын тосып жүр екен,
Төлеген тап сол күні келмесе,
Азықтары таусылып,
Қайтып бір кетер күні екен.
Құланнан атты қодықты,
Көлден тартты борықты,
Арада неше қоныпты,
Тұлпардан туған Көкжорға ат
Жүз күндік алыс жолынан,
Қырық бес күндік шөлінен,
Он жеті күн-түн су ішпей
Шөлдеуменен зорықты.
Шөлдеген соң Төлеген
Атынан көңілі торықты.
Жақындап суға келгенде,
Бесін махал болғанда,
Базарбайдың Төлеген
Бір шұбалған шаңға жолықты.
Шаңға таман салады,
Қасына жетіп барады,
Алдынан шығып алпыс жау
Төлегенді камады.
Базарбайдың Төлеген
Алды-артына қарады.
Бесінде жаумен атысып,
Намаздігер болғанша,
Алдырмай кетіп барады.
Еркімен аты жеткен соң
Жау ортаға алады.

Сол уақыттар болғанда,
Жамандатқыр Көкжорға ат,
Шөлдеуменен зорығып
Басын жерге салады.
Жау қамалап жеткен соң,
Атынан қайрат кеткен соң,
Базарбайдың Төлеген
Тәңіріне қылды наланы.
Күдіреті күшті құдая,
Батар күнмен батайын,
Өзінен бұрын атайын.
Тым болмаса, құдая,
Бекежанды өлтіріп,
Жастығымды ала жатайын.
Мұсылман болса, бұл жаулар
Жақындап жауап қатайын.
Атым шаршап бұл жерде
Қайратым менің жасиды.
От болып жанған көңілім,
Су сепкендей басылды.
Жүгірмек өлім қылмаққа,
Он сегіз жаста алмаққа
Жазып па едің тәңірі жасымды?
Күдіреті күшті құдая,
Алыстан жарға ғашық қып,
Әуреге салдың басымды.
Бұл сөзді айтып Төлеген
Қорамсакқа қол салды,
Бір салғанда мол салды,
Садақты қолға алады,
Толғап тартып қалады,
Кірестен оғы кетеді,
Топ Арғынға жетеді;

Селдірлеген шетінен
Жетеуінен өтеді.
Енді оғын алғанша,
Қорамға қолын салғанша,
Атаңа лағнат Бекежан,
Арғыннан шыққан қу екен,
Әккі болған сұм екен,
Төлегеннің артында
Алпыс қадам жақындап,
Бір қурайды паналап,
Жеткен екен жағалап,
Төлегенді атқалы
Жақындап келіп тұр екен.
Мылтыққа білте басады,
Аруағы оның асады,
Төлеген сынды мырзаның
Қанын судай шашады.
Қой боғындай қорғасын
Ажал болып жабысты.
Атаңа лағнат Бекежан
Жібермеді намысты.
Базарбайдың Төлеген,
Толықсып атта тұрғанда,
Қолтығынан сүйейтін
Таба алмады танысты.
Бекежан атқан жалғыз оқ
Мандайдан келіп ұрады,
Алтынды сүйек Төлеген,
Алланың салған қорлығы-ай,
Иттердің қылған зорлығы-ай,
Толықсып аттан құлады.
Жалғыздық түсіп басына
Қамығып сонда жылады,

Атана лағнат алпыс ит,
Жанын өзі берсін деп,
Қорлықпенен өлсін деп,
Анталап келіп тұрады.

Әлкисса, сол қалде Төлеген есін жиып алып, көзін ашып карады, көрді, өзі шалқасынан жатыр екен, барлық киімдерін тонап алып қойыпты. Сонда тым болмаса көміп кетсеңші деп, Бекежанға қарап:

— Замандас емеспісін деп, бір сөз,— дейді.

Пұл жібердім қалаға,
Бисағат¹ күн, құдая,
Мен шығып па ем далаға?
Шығып едім жолықтым
Бұл сықылды пәлеге.
Қарға, құзғын жемесін
Жасыра кеткін жүзімді
Замандас едің, жақсы аға
Пұл жібердім бақшаға,
Қызыл тіл енді қақсама,
Қарға-құзғын жемесін
Жасыра кеткін жүзімді
Замандас едің, жақсы аға.
Төлегеннің тілдері
Осы сөзге келеді,
Екінші сөзге келмеді,
Атаңа лағнат алпыс ит
Не айттын сірә демеді.
Бір баланың олжасын
Алпыс адам бөледі.
Мал опасыз деген сол

¹ Бисағат — сәтсіз.

Төлеген мінген Көкжорға ат,
Су ішіп әбден қанған соң,
Бір қарақшы астында
Ойнақтай басып жөнеді.

Әлкисса, сол қалде Төлегенменен жерінен бірге шыққан алты қаз бар екен, сол суға Төлеген қазбенен бірге келген екен, қаздар суға қонайын десе, қарақшылар мылтық алып атайын деп, қондырмады, айналып ұшып жүргенде, Төлеген көріп, қайуан да болса елінен бірге келген жолдасы: аһ дариға, деп қоштасып, қаздарға қарап бір сөз дейді:

Әуелеп ұшқан алты қаз,
Етің шекер, сорпаң баз.
Атайын десем оғым аз
Қонар болсаң, жануар
Міне майдан, міне саз.
Өлмеген құлға құдая
Болып қапты енді жаз.
Әкемді айтып қайтейін,
Шешемді айтып қайтейін,
Мен кеткен соң, дариға,
Көкешім деп, Сансызбай
Еркелеп кімге қылар наз?
Әуелеп ұшқан алты қаз,
Жерге неге қонбайсың,
Сіздер тірі, мен өлі
Жатырсың нағып демейсің?
Қасірет, қайғы қалімді
Неге келіп білмейсің?
Тілсіз мақұлық жануар,
Бірге келген жолдасым
Қасыма неге келмейсің?

Мұнан былай кеткенде,
Теңізге таман жеткенде,
Төбеге шықса белім деп,
Ойға түссе тізем деп,
Картайған әкем Базарбай
Алдыңнан шығып жануар
— Қарағым, менің, Төлеген,
Көрдін бе? — десе, не дейсің?
Онан әрмен өткенде,
Үйге таман жеткенде,
Жая десе, жал берген,
Шекер десе, бал берген,
Майға салып нан берген,
Әр алуан дәм берген,
Алақандап өсірген,
Еркелік қылсам кешірген
Алпыс жасар сорлы шешем,
Алдыңнан шығып жануар,
Құлыным, менің, Төлеген,
Көрдін бе десе, не дейсің?
Онан әрмен өткенде,
Малға таман жеткенде,
Қарға жүнді қаттасым,
Үйрек жүнді оттасым,
Таласып емшек еміскен,
Тай құнандай тебіскен,
Бір төсекте жатысқан,
Көп қызыққа батысқан,
Асық ойнап алысқан,
Өлгенін аға көре алмай,
Қолынан сусын бере алмай,
Арыздаспай, қоштаспай,
Ажалым жетті алыстан.

Жалғыз інім, бауырым,
Қанатымда қияғым,
Табанымда тұяғым,
Жылжымас жерден ауырым,
Алдыңнан шығып Сансызбай,
Көкешім, менің, Төлеген
Көрдін бе десе, не дейсің?
Сауытының көзі сегіліп
Сынбай кетті дегейсің,
Баратұғын жеріне
Жетпей кетті дегейсің.
Алтынды сауыт, шөже көз
Түймеден кетті дегейсің.
Өлі екенін білмейміз,
Тірі екенін білмейміз,
Қособаның жонында
Қоса кетті дегейсің;
Маңдайынан аққан қан
Жоса кетті дегейсің.
Алтынды жабдық Көкжорға ат,
Бір қаракшы қолында,
Босқа кетті дегейсің.
Қособаның жонында
Құс қонбас құла жапанда
Жылай-жылай бір жалғыз
Дүниеден өтті дегейсің.
Төлегеннің тілдері
Осы сөзге келеді,
Ендігі сөзге келмеді.
Батқан күнмен қарайып
— О дариға құдай — деп,
Лә Илаһа ил-алла деп,
Жұлдыз шыға Төлеген

Ахирет сапар жөнөді.
Мандайдан тиген жалғыз ок
Желкеден ағып өтіпті,
Алланың жазған пәрмені
Ажалы бүгін жетіпті,
Айтып-айтпай немене
Сол секілді асылдар,
Кебіні жоқ, көрі жоқ,
Ит пенен құсқа жем болып,
Мандайдан тиген жалғыз ок
Желкеден ағып өтіпті,
Алланың жазған пәрмені
Ажалы бүгін жетіпті,
Айтып-айтпай немене
Сол секілді асылдар,
Кебіні жоқ, көрі жоқ,
Ит пенен құсқа жем болып,
Мұратына жете алмай,
Арманда болып кетіпті.

Әлқисса, бұлар Төлегенді өлтіріп, атын-тонын алып, елдеріне келіп, еш адамға сездірмей жата берді. Сегізінші жыл болғанда бір күн Бекежан ойлады, Жібекті енді өзім алайын,— деп. Әуелі Жібекке Төлегенді өлтіргенімді естіртейін, онаң соң Жібек маған тимей кімге тиеді,— деп ойлады.

— Өлгенін естімесе маған тимес,
Күдер үзсе өзгені сірә сүймес,
Білген соң анық менің ерлігімді
Өзі де Төлегенге қатты күймес.
Бұған мен бекер жерде естіртпейін,
Жай жерде айтып шошытып кештірмейін,

Бір тойда айтысумен есітіп қалсын
Адамға оған шейін сездірмейін.

Бекежан мұны ойлап той қылады,
Жібекті алайын деп ой қылады,
Көкжорға атты сыдыртып жетіп келіп,
Тұсына кеп Жібектен сөз сұрады.
Көкжорға ат ерттеулі тұр алтын жастық,
Көп жігіт жеңілген соң кетті қаңғып,
Бекежан түн болғанда айтыспаққа
Тұсына Қыз Жібектің келді аңдып.

Әлқисса, Бекежанның Қыз Жібекке айтқан олеңі:

— Айтамын айт дегеннен арма, Жібек,
Ботасы өлген түйедей зарла, Жібек.
Кеткелі жаман жарың көп жыл болды,
Хабары сол жездемнің бар ма, Жібек?

— Арасы екі ауылдың бүргем шығар,
Етегін түнде жүрген түрген шығар,
Артымда жеткіншегім жас деуші еді,
Айналып сұм дүниеге жүрген шығар.

— Қыз Жібек, тарылтармын заманыңды,
Білмей жүрсін айырылып қалғаныңды,
Ат ізін сегіз жылдай бір салмаған,
Мырза деп мақтай берме жаманыңды.

— Қазақтың несін алып, не бермеймін?
Дүниеде тірі жүрсем не көрмеймін?
Арғында алты Шекті алпыс мырза
Ізіне басып кеткен теңгермеймін.

— Айтамын айт дегеннен әуелім-жар,
Қыз Жібек, әлі-ақ болар пиғылың тар,
Өліп қалған неменді сонша мақтап,
Көкжорға ат астымдағы көзіңді сал.

— Жоқ екен, ай, Бекежан, ақыл айлаң,
Қаніки, құрбы болып тиген пайдан?
Атаңа алты лағнет ит қарақшы,
Көкжорға астындағы алдың қайдан?

— Жол тосып Қособада жатып алдым,
Біреуді мергендікпен атып алдым.
Өзім батыр болған соң кімді аяйын?
Өлтіріп Төлегенді атын алдым.

Қыз Жібектің жылағаны:

Бекежанның бұл сөзі,
Мұнды болған Жібектің,
Өкпесінен ұрады
Өксіп-өксіп жылады,
Ғашық болсаң сондай бол,
— О, дариға, құдай,— деп,
Керегені құшақтап,
Етбетінен құлады.
Қыз Жібектің беттерін
Кереге көгі жырады,
Ылажын таппай Қыз Жібек
Ішінен судай тынады
Біреудің қуаныш тойы еді,
Адыра-талқан қылады,
Бекежанға сөйлейді:
— Атаңа лағнет, Бекежан,

Көрсетпе маған түсінді,
Бітіріпсің ісінді,
Қайтып көзін қиды екен,
Өлтіруге құдая,
Сол сықылды мүсінді?
Алдыңа құдай келтірсін
Маған қылған осынды.
Атаңа лағнет, қарақшы,
Құдайым сені қарғасын!
Тәңірі мені жаратса,
Катын, балаң зарласын!
Басыңа қиын іс түссе
Қасыңа досың бармасын!
Қыз Жібектің айласын —
Айласының мен көрдім,
Осы жерде пайдасын,
— Туыспай кеткір, алты аға,
Бармысын тойда қайдасын?
Сырлыбайдың алты ұлы
Алтауы бірдей бөрі еді,
Отырған жылап Жібектің
Тұсына жетіп келеді.
Қыз Жібектің тұсында
Бекежанды көреді.
Көкжорға атты таниды,
Бір сұмдықтың болғанын
Сонда бұлар біледі.
Бекежандай батырды
Енді ортаға алады,
Мойнына арқан салады,
Сүйретіп барып алтауы
Төлегеннің жолына —
Құрбандық қылып шалады.

Әлқисса, бұлар мұнда тұрсын, ендігі сөзді Сансызбайдан есітіңіз. Сол қалде Сансызбай он жеті жасқа келді, Төлегенді сағынып, бір күндері қару-жарағын киіп, Төлегенді іздемекші болып ойлайды: атамнан бата алып кетейін,— деп, атасына келіп, арыз қылып айтқаны:

Он жасына келген соң
Сансызбай атқа мінеді,
Батасын алып кеткелі
Атасына келеді,
Келіп сөйлей береді:
— Айналайын,
 жан ата,
Ботанның айтқан сөзіне
Құлағыңды сал, ата,
Арызға келді баланыз
Рұқсат бата бер, ата?!
Айналайын, жан ата,
Көтергін бермен басыңды
Төлегенді сағынып,
Қайғыменен қан жұтып
Іше алмадым асымды.
Төлегенді іздейін
Жеткізді құдай жасымды,
Төлегенді іздейін,
Жер шаршысын кезейін,
Жоқтаусыз кеткен лайық па?
Туған соң іні біздейін,
Разылық берсең, жан ата,
Ешкімге көзім сүзбейін.
Батанды бергін, жан ата
Тірі — өлісін білгенше,
Күдерімді үзбейін.

Деп атасынан рұқсат сұрады.

Сол күнде атасының көзі көр болып, көңілі жер болып, Төлегеннің қасіретінен санаменен сарғайып, қайғыменен қарайып жатады екен. Сонда атасы басын көтеріп, Сансызбайға:

— Балам, ағанды іздейін деп пе едің? Қолыңды жай, батамды берейін,— дейді.— Әуелі алла тағала екінші әнбия — әулиелерге аманат деп тапсырып, зар-зар жылап, айтқаны.

Баласына қол жайып,
Батасын берді Базарбай,
Тұра келіп қол жайды
Әумин деп Сансызбай,
— Бақытын ашқыл баламның,
Жаратқан алла бір құдай,
Патшасысың, құдая,
Он сегіз мың ғаламның,
Ғарыш пенен Күрсінің
Лауых пенен Ғаламның.
Жаратқан алла жар болып,
Бақытын ашқыл баламның.
Балама менің рахым қыл,
Қадыр алла құдайым.
Құрметі үшін кәләмнің¹
Құзыр-Ілияс, қырық шілтен
Балама менің нәзір² сал
Адасса жолдан жаңылып
Тура бастап жолға сал.
Жазатайым сүрінсе,
Ғауас, Ғаяс әулие
Баһауиддин қолыңа ал.
Уаранлар мәдет қыла көр

¹ Кәләм — құран.

² Нәзір — назарыңды, көз қырыңды сал.

Сіздерсіз мен де жоқ дүр хал.
Бір өзіне аманат
Тапсырдым мынау баламды
Жаратқан тәнірім Зұлжәләл.
Разылық бермей жіберіп
Төлегеннен айрылдым.
Қалыңға соққан қырандай
Қанатымнан қайрылдым.
Тасқа тиіп тұяғым
Табанымнан майрылдым.
Жол жүруге қимаған,
Бір сағаттай көрмесем
Дидарына тоймаған,
Төлеген сынды баламды
Ақырында, құдая,
Бір көруге зар қылдың.
Жүмлә¹ ғайып иранлар
Мәдеткер болғыл балама.
Үйде, түзде болса да
Бұйрықтан адам қала ма?
Жолың болсын бар балам,
Тапсырдым сені аллаға.
Іздеп келгіл ағанды
Екінші және тапсырдым,
Шарафатты² өткен бабама.—
Бұлайша деп ұлына
Батасын берді Базарбай,
Атасы рұқсат берген соң
Батасын алып Сансызбай,
Рақым қыл деп бір құдай

¹ Жүмлә — барша.

² Шарафатты (шарафат, парсы) — қамқор болатын, жебеп желейтін бабам деген мағынада.

Төлеген айтқан Көкбурыл
Ат болған екен он жасар,
Фірәнкіменен¹ белдіктеп,
Шұғаменен желдіктеп,
Мақбалменен терліктеп
Айылын жұптап салады,
Жел тимейтін бауырға
Орай тартып қалады.
Ер Шегені басшы қып,
Екеу ара үш тұлпар
Қос атқа бірін алады.
Амандасып айрылып
Қоштасып жұрты қалады,
Төлегенді іздеп Сансызбай
Сапарға басын салады,
Жол көрмеген жас бала:
— Тәуекел, алла, құдай — деп,
— Әркімге тәңірі пана — деп,
Жайыққа кетіп барады.

Әлқисса, бұлар бірнеше күн жол жүріп Жайыққа келеді. Ханның ауылын сұрап келе жатып бір белге шықса, ханның ауылының үстінде жүрген атты адамның көптігіне есеп етіп бола алмастай.

— Енді мұны көріп мәнісін білейік, — деп, бір қойшыға келіп, — бұл жиылған атты қалай? — деп сұрады. Қойшы айтты:

— Ханымыз Сырлыбайдың Жібек деген қызы бар еді, өзі жиһаннан асқан сұлу еді, соның атағын есітіп қалмақтан Хорен деген хан шығып іздеп келді, тоғыз мың әскерменеп келіп Жі-

¹ Франк — жұқа жібектің бір түрі.

бекті маған беріндер, бермесең елінді шабамын деп, соған ханымыздың халі келместей болған соң қызын бермек болды.

Енді Жібек атасына арыз қылды, мені шыныменен кәпірге бермек болсаңыз, тым болмаса қырық күн той қылып, отыз күн ойын қылып, ұзатыңыз дейді. Енді үшбу күнде той бітіп, ойын басталғалы үш күн болды,— дейді. Онда бұлар айтты:

— Ол Жібекті күйеуге берген бе еді? — дейді. Қойшы айтты:

— Төлеген деген жиһаннан асқан күйеуі бар еді, Қособаның көлі деген жерде Бекежан қаракшы деген атып өлтіріпті — дейді. Мұны есітіп Сансызбай көз жасы атының жалына тізіліп, жылап жүріп кетті. Шеге артынан келсе, Сансызбай жер бауырлап жылап жатыр екен. Сонда айтқаны:

Сансызбай сондай жылады,
Көзінің жасын бұлады,
«Бауырың өлді» — деген соң,
Неше мықты болса да
Қайтып шыдап тұрады.
— Екеуміз бірдей жыласақ
Жұбататұғын кім бар? — деп,
Шеге ақын сабыр қылады.
Бір жерлерге келгенде
Сансызбай аттан құлады.
Құбылаға қарай бас қойып
Мінәжәт айтып аллаға,
Сәждеге басын салады.
Сонда жатып жылайды,
Жылайды да толғайды,
Падиша¹ туған көкешім
Бұ дүниеден өтіпсін,

¹ Падиша — артық.

Шын дүниеге жетіпсін.
Мен мүсәпір інінді
Хасіретке тастап кетіпсін.
Жолбарыс қашар қалыңмен
Айқайлаған дабыстан,
Басына құдай салған соң,
Көкешімнің ішіне,
Ғашықтық оты жабысқан.
Жиһан кезіп жүргенде,
Қыз Жібекті тауыпсыз
Осынша қиын алыстан.
Тапқаныңмен не көрдің?
Көбінің жоқ, көрің жоқ
Жапанда жатып жан бердің.
Қайран да менің, көкешім,
Ит пенен құсқа жем болып,
Өлгенде жаудан өлмедің
Ту байласып шабысқан.
Батырлар жауға шабады
Қолына жасыл ту алып,
Төлегенді табам деп,
Мініп ем атқа қуанып.
Бұл жерлерге келгенде,
Дария шалқар көліміз,
Жер болып қалған суалып.
Қайранда, менің көкешім,
Көбінің жоқ, көрің жоқ
Ит пенен құсқа жем болып,
Жапанда қапсыз қуарып.
Айналайын, көкешім,
Жүреріңде қимадым
Тоқтатып алып қалам,— деп,
Шыбын жанын қинадым.

Алтынды сүйек, көкешім,
Атам менен анамның
Мандайына симадын.¹
Өлгеніңді есітіп
Көзімнің жасын тимадым.
Асылық қылмай сөйлейін,
Рақыман атты, құдая,
Төлеген сынды бендеңнің
Жолдас қылғын иманын.

Әлкисса, сол қалде Шеге келіп, атынан Сансызбайдың қасына түсіп, басын сүйеп тұрғызып алып: «өткенге өкініш қылма»,— деп насихат қылып айтқаны:

Айналайын, Сансызбай,
Көлге біткен құрағым,
Суырылып озған пырағым;
Жасын тиғын көзіңнің
Жыламағын, шырағым.
Рас болса өлгені,
Төлеген сынды ағанның,
Ужмахтан жазсын тұрағын.
«Ноқталы басқа бір өлім».
Өкініш қылма өлімге
Өз тілегің сұрағын.
Бәрі де өлген ойласаң
Жүз жиырма төрт мың пайғамбар.
Бұрынғы жаннан біреу жоқ,
Өлмей тірі кім қалар?
Қазаға разы болмаған,
Тәңірі алдына барғанда
Рахметтен нәумед¹ құр қалар.

¹ Нәумед (араб)— құдайдың сыйлығы деген мағнада.

Өлімге қатты налиды
Фафилдікпен¹ бенделер.
Шайтанға, сірә, өлім жоқ,
Жақсылық тағы көру жоқ,
Өлмесек шайтан боламыз.
Рахметтен құры қаламыз,
Қарғысы тиген алланың
Одан бенде не табар?
Қанаты бүтін сұңқар жоқ,
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ,
Алладан үкім келген соң
Өтешек өмір, сұрау жоқ.
Құдай ісі болған соң
Қанша айтсақ та бұру жоқ.
Айы біткен айында,
Күні біткен күнінде,
Дәм таусылса жүру жоқ.
Айналайын Сансызбай,
Құлақ салғын сөзіме!
Тәңірі өзі айдады,
Ата-ана менен інісін
Көрсетпеді көзіне.
Жиылған қалың дүниенің
Төрт түлік малдың бірісін.
Айдап барып құдайым
Бұйырған жері топырақ,
Келтіріпті кезіне.
Құдай ісі амал жоқ
Зар болып қалдық мінекей,
Кешегі жүрген Төлеген
Басып бір кеткен ізіне.

¹ Фафилдік (парсы)— жеңілдікпен.

Өкініш қылма өткенге,
Мүсәпір жолда жүргенде,
Қуат берсін өзіңе.

Әлқисса, Шеге бұдан кейін, Сансызбайды атқа мінігізіп,
тұрып бұлай дейді.

— Енді шырағым елге қайталық, көп елдің қалі келмеген
кәпір қалмаққа біздің де қаліміз келмес, Төлегеннің өлгенін
есіттік, енді Жібекті ала алмаспыз, неміз бар? — дейді. Онда
Сансызбай айтты:

— Жәке, ол не дегенің? Құдай тағала нәсіп қылса Жібек-
ті алып кетелік, болмаса жүзін көріп кетелік, — дейді. — Бары-
ңыз Жібекті тауып, қандай жайда, қандай күйде отыр екен кө-
ріңіз, онан кейін мені шақырыңыз мен де көрейін, — деді. Мұны
айтып келе жатып өзі ойлады: бұл Шеге мені аяп жүрген шы-
ғар, неде болса әуелі кәпір-мұсылман араласқан тойы қандай
екен, мен өзім барып көріп келейін, — дейді. Атын Шегеге беріп
өзі жүгіріп тойға келді, келсе қалмақ-қазақ араласып ойын,
тамаша қылып жатыр, әр жерлерге келіп қарап тұрса, бір үл-
кен үйден зарлаған дауыс шығады, ол адамның дауысын тың-
даса Жібектің дауысы екен, сол уақытта Жібектің айтып отыр-
ған зары ұшбу дүр:

Жайықтың суы ылай-ай,
Көр болды көзім жылай-ай,
Төлеген сынды мырадан
Айырдың өзін, құдай-ай.
Көргеннен-ақ қорқып ем
Көрінбегір түсімді,
Төлегеннен айырып
Ондамаған екенсін,
Қадір алла, құдая,
Басынан-ақ ісімді.

Құдіреті күшті жан алла
Жаратсаң мені бенде қып
Осы қалмақ алып-ақ
Құрта ма менің місімді?
Жайықтан көшкен көп Шекті
Қонады барып Тарбаққа,
Не пиғылымен, құдай-ай,
Іліндім мұндай қармаққа,
Жаратқан ием жаппар-ай.
Бендең емес пе едім мен?
Шыныңмен нәсіп қылдың ба?
Нәсілі жаман қалмаққа-ай.

Әлқисса, бұл сөзді есітіп, Сансызбайдың тап-тақаты қал-
мады. Қайтадан жүгіріп Шегеге келіп, Жібектен бір жауап
алып келгін деп айтқан сөзі:

— Айналайын, Шеге аға,
Артық туған, ер аға,
Жібек сынды жеңгеме
Жұмсадым сізді мен, аға,
Дереу барып кел, аға!
Жалғыз-ақ арыз сөзім бар,
Қыз Жібектей жеңгемнен
Бір жауап әпкеп бер, аға!
Жау жағадан алғанда,
Кіріптәр қылып бәлеге
Кетпейін тастап сені, аға.
Жалғыз-ақ ауыз сөзім сол:
Шерменде болып құдайға
Өтірік айтып келме, аға.
Батыр туған Шеге ақын
О да бір асқан ер еді,

Қолындағы тұлпарды
Сансызбайға береді.
Жаяу басып Шеге ақын
Елге таман жөнеді.
Өлең айтқан ақ үйдін
Тұсына таман келеді.
Тойдың ішін аралап,
Қалмақтың қалың әскерін
Тамаша етіп көреді.

Әлқисса, Шегенің келген уақытында Жібектің айтып отыр-
ған сөзі бұл екен, Шеге тындап тұра қалды:

— Әуелі бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көптігінен баға алмайды,
Өлгені Төлегеннің рас болса,
Құдайым Қыз Жібекті неге алмайды?

Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көптігінен баға алмайды,
Сол елде сері жігіт жоқ па тәңірі-ай,
Жесірін іздеп келіп неге алмайды?

Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көптігінен баға алмайды.
Сол елді өзім іздеп кетер едім,
Жіңішке әйел жолы таба алмайды.

Мұны есітіп ал сонда
Жібекті Шеге біледі,
Алладан пәрмен тіледі.
Ұмтыла басып Шеге ақын
Жібекке таман жүреді.

Қалың қолды қақ жарып,
Арық қойдай тырысып,
Баз біреумен ұрысып,
Баз біреумен жұлысып,
Өлдім-талдым дегенде
Қыз Жібектің тұсына
Шеге де жетіп келеді.

Әлқисса, сонда Шеге Жібектің тұсына келіп, өлең айтады, қыздың тұсына өлең айтқан жігіттердей болып. Бұрын Жібекке ешкім өлең айтпайды екен, айтайын десе де батпайды екен, өзі қайғылы болып отырған соң. Енді Шегенің айтқаны:

Шеге:

— Жібекжан, ешкімнен туа бермес сіздей перзент,
Бітіпті хор қызындай саған келбет.
Тәуір сыйлап өлең, жарқын, айтқыл маған
Адамға о да болса бір ғанимат.¹

Жібек:

— Басы екен өлеңінің айым-қайым,
Бітеді қия тауға тал мен қайың,
Қашан өлең адыра қалған менен,
Білмейтін қандай жансыз менің жайым?

Шеге:

— Көрдім де шырай жүзің көңілім толды,
Бейіштегі көреді сарай жолды,
Есітіп ем осы тойды сіздікі деп,
Жарқыным не себептен болдың мұңды?

¹ Ғанимат (парсы) — олжа.

Жібек:

— Көргендей жол бейнетін жүзін сарык,
Тұсыма қалың топты келдің жарып,
Торға түскен тұйғындай бенде болып,
Айрылған ел жұртынан мен бір ғарып.
Ай, Жәке, мен көрмеген жан екенсіз
Отырмын форымына қайран қалып.
Нәсілің алыс жердің адамысыз,
Қай жақтан келіп тұрсыз арып-талып?

Шеге:

— Бітіпті хор қызындай саған көрік,
Сүйегім әр сөзіне барады еріп,
Жарқыным, қалайша боп түстің торға
Мәнісін айтыңызшы есітелік?

Жібек:

— Алланың үкіміне жүрмін көніп,
Зар болдым жаққан шырақ отым сөніп,
Құдайым, айырған соң қосағымнан,
Отырмын жау қалмаққа бенде болып.

Шеге:

— Сары ағаш қиған сайын құм болады,
Замана жылдан-жылға сұм болады;
Қайын ата, қайын анаң қай рудан
Аттары күйеуіңнің кім болады?

Жібек:

— Жақсының бал тамады тіл жағынан,
Өлімнің кім құтылар қармағынан?
Алдында жүріп қызмет қылғаным жоқ
Қорқамын ат атауға ата-анам аруағынан.

Шеге:

— Жақсыға жаман адам
сірә жетпес,
Жамандар жақсыларды басып өтпес,
Сұрадым зәруратпен¹ білмек үшін
Бір жолға атай қалсаң
ештеме етпес.

Жібек:

— Қыз-бозбала жиылып,
Ертеңді кеш тамаша
Әнгіме дүкен құруы,
Білгенімді мен айтсам
Сөзімнің болмас бұруы,
Қайын атам аты Базарбай
Жағалбайлы руы.
Төлеген оның баласы,
Ілгері еді патшадан,
Ақылының данасы.
Қайранда тәңірім қайтейін
Болмады аз күн жүруі.
Төлегеннен айрылып,
Құрыды, құдай қылған сон,
Екі де жұрттың шарасы.
Ат ізін бірде салмады,
Жоқ па екен деп ойлаймын,
Сансызбай ердің санасы.
Қой ішінде марқады-ай,
Омырауда ділдә алқады-ай,
Қайын енем атын айтайын

¹ Зәрурат — зәрулік, мұқтаждық дегені.

Алпыс жасар Қамқады-ай.
Қуантар ма екен құдайым
Біздей ғаріп бендесін,
Қабағым неге тартады-ай?
Тірі болса Сансызбай
Ер жетер уақыты боп еді,
Біздей ғаріп міскінді
Неге бір іздеп келмейді-ай?
Кешегі өткен Төлеген
Ақылға диқан кең еді,
Елімнің ақын көсемі
Батыр Шеге деп еді,
Қайтейін, қайтейін,
Қайсы бірін айтайын,
Кешегі өткен Төлеген
Айтқан бір сөзі көп еді.
Сонда Шеге сөйлейді
Сөйлегенде бұй дейді:
— Асуда асу бел дейді,
Аса бір сокқан жел дейді,
Мойнынды созып Жібекжан
Бері таман кел дейді.
Мен бір жауап айтайын,
Бұл сөзімді біл дейді.
Сансызбайға басшы боп
Іздеп келген өзінді
Ақын Шеген мен дейді.
Әккі болған Қыз Жібек
Алдап жүрген біреу деп,
Бұл сөзіне сенбейді.
Шеге тағы сөйлейді:
Шын айтқан сөзге нанбасаң,
Жарқыным саған не дейін.

Бекер деп білсең шын сөзді
Қасыңа қайтіп келмейін.
Дұшпан деп білсең досынды
Қапалықпен өлейін.
Мұсылманды қас көріп,
Жау қалмақты дос көрсен,
Расынды айтшы, Жібекжан,
Ізімше қайтіп жөнейін.
Сонда Жібек ойлайды:
— Шын айтқан болсаң ай, Жәке!
Соныңда жүріп өлейін
Ақылым танған уақытымда,
Кім екенің білейін.
Сансызбай қайда көрсетші,
Айналайын, Жәкежан,
Сөзіңе сонда сенейін.
Ат байлаған ақырды,
Көк түскен жер тақырды,
Көп дұшпанның ішінде
Атын айтсам білер деп,
«Ат қосшым кел» — деп шақырды.
Сансызбайдың тұрғаны
Бір шақырым жер еді,
Ер Шегенің дауысын
Есітіп, танып біледі.
Асығып тұрған ер сабаз
Алла деп атқа мінеді,
Екі тұлпар жетелеп,
Ер Шегенің қасына
Іркілмей жетіп келеді.
«Жалғыз қайның келді» — деп,
Батыр туған Шеге ақын,
Жібекке хабар береді.

Жарық алып Қыз Жібек
Сансызбайды көреді,
Көріп сонда сөйлейді:
— Алтыннан соққан қияғым,
Күмістен соққан тұяғым,
Құдай қайдан ұқсатқан
Көкесіне сияғын.
Жаратқан алла жар болып
Жанды ма өткен шырағым?
Ашылсаңшы қабағым,
Өлгенім тіріліп келіп тұр
Жарылсаңшы жүрегім!
Жаратқан ием жар болып,
Бергей де менің тілегім.
Сансызбайды көрген сон
Жібектің көңілі тояды,
Басындағы істерін ұмытып
Қайғысын іштен жояды,
Көп дұшпанның ішінде,
Көрісуге жер қиын,
Амандасып қояды,
Бір-біріне екеуі
Көңілі әбден тояды.

Алқисса, бұлар сонда амандасты,
Көңілі ғарыптардың судай тасты,
Сансызбайды Шегемен құрмет етіп,
Алдырып бір табақпен қойды асты.
— Ас ішіп соң аттарына мінгіл,— дейді.
Ізіңмен кейін қайта жүргіл,— дейді.
Мені алғалы кеп жатқан жау қалмақтың
Екі тұлпар аты бар білгіл,— дейді.
Қарағаш кезеңінен жол асады,

Сол жолда мені тосып тұрғыл — дейді.
Құдай ондап тұлпардың мінсем бірін
Ертең түсте сол жерде көргіл — дейді.
Біздің ел ертең тура көшер — деймін,
Түннен-ақ үйдің бауын шешер — деймін,
Құдай біздің тілекті берсе егер
Шырағы жау қалмақтың өшер — деймін.
Екеуін жөнелтеді уағада қылып,
Көшеді ханның елі түннен тұрып.
— Бүгін көшке мінейін бір тұлпарын
Жүрейін деп қыздармен ойнап, күліп,—
Жұмсады жеңешесін алып кел — деп,
Хоренге бізден хабар салып кел — деп,
Көңілімді көтерейін тұлпарменен
Жеңгесін жібереді барып кел — деп.

Әлқисса, жеңгесі Хорен қалмаққа келіп: — «Бикеш сәлем
дейді, тұлпарының бірін берсін, көшке мінемін»,— деп сұратып
еді, дегенде қалмақ: — Бикеш маған тимеймін деп айтады,
атымды бермеймін — дейді. Онда жеңгесі, қалмақты алдап
айтқан жауабы:

— Ау, күйеужан, күйеужан,
Еркелікпен қылады,
Бикештің сырын білесін,
Біле тұрып дұшпанның
Тіліне неге ересін.
Бүгін көшке мінеді
Сандалкөкті бересін,
Бүгін күннің батысы
Ақ отауға кіресін,
Ойын күлкі тамаша
Көп қызықты көресін!

Нұр сипатты бикештің
Кеудесіне мінесін.
Шытырасы алтын көйлегін
Басына таман түресін.
Сонда Хорен сөйлейді:
— Ау, жеңеше-ау, жеңеше-ау,
Мінгенде атың құлама,
Алтыннан жүзік бұрама,
Біреу жарлы, біреу бай
Бәрін де құдай қыла ма?
Тимесе Жібек тимесін
Сандалкөкті сұрама!
Тимесе Жібек тимесін,
Сандалды сұрап күймесін,
Ерлер мінер тұлпарды
Әйелдер мінер бола ма?

Әлқисса, қалмақ атын бермеген соң, жеңгесі ыза болып, Жібекке жылап келді. Сонда Жібек ойлады, енді өзім барайын, өзім барсам тұлпарды алып мінермін — деп, қасына он бес қызды ертіп алып, Хорен қалмаққа жүгіріп келді, келе жатып өзі ойлады құдай тағала тілегімді берер, қалмақтың кеудесін бастырар — деп ырым қылды және қыздарға айтты:

— Сіздер жезденменен ойнасаңдаршы — дейді. Сол қалде Жібек Хоренге жетіп келді, Хорен Жібекті көріп, есі шығып балқып кетті, мас болды. Сонда Жібек айтты:

— Атыңды мен сұрағанда неге бермедің? Хорен айтты:

— Мен сенен ат аяйын ба, мұнда келгелі екі ай жарым болды сонан бері маған бір көрінбегеніңе өкпелеп бермеп едім; енді қайсысын аласың? — деді. Жібек айтты:

— Сандалкөкті мінемін — дейді.

Қалмақтың екі тұлпарының екі ер тоқымы бар екен, өз ер тоқымы болмаса өзге ер тоқым тұлпарға тұрмайды, — деп, өз

ерін ерттеп берді. Қалмақ тұлпарды ерттеп жатқанда Хореннің төсегінің жанында тығулы он бес құлаш ақ семсері бар екен, Жібек ішінен беліне байлап алды, атты қалмақ ерттеп болғанда, жылдам атқа мініп алып, тізгін шылбырын қолына алғанда, көңілі тасып кетіп, қалмаққа қарап айтқаны:

— Атаңа лағнет, хан Хорен
Хандығың сенің қайда бар?
Алдаумен бердің атты әрең.
Тәңірі берсе қолыма
Жерге бір сені таптар ем,
Сандал сынды тұлпарын,
Қынабы алтын қырқарын
Я сенікі, я менікі.
Тұзымды құдай көтерсе,
Мұнда жоқ сенің тең парың.
Атаңа лағнет, хан Хорен
Ұғып тұрғыл сөзімді,
Ұлық біліп сен тұрсын
Осы күнде өзіңді,
Ердің бағын тәңірі ашса,
Қарға, құзғын, шыбынға
Шұқытармын көзіңді,
Атаңа лағнет, қу қалмақ,
Тұрмайын сенің қасыңда,
Аламын деп келіп ең
Адырайып басыңда,
Тәубе еттім, құдая,
Күнәкершілік асыға,
Әуелінде амалсыз
Үкіміңе көнген ем,
Тілеуді құдай бергені
Сандалкөкті мінгенім,

Ит қалмақ көзің ағарды
Ақымақтықпен білмейсін
Ажалыңның келгенін.

Әлқисса, мұны айтқаннан кейін көңіліне түсіп, асылық сөйлеп, жібердім бе? — деп тәубе қылып, бір сөз дейді:

— Тәубе қылдым, құдая,
Асылық сөзім кешіргіл,
Жүзіне лағнет кәпірдің
Шырақ отын өшіргіл.
Тәубе қылдым жан алла,
Тәуекел қылдым өзіңе
Не қылсаң да өзің біл.

Әлқисса, Жібек бұл сөзді айтып алла тағалаға сиынып, атының басын бұрып жүріп кетті. Тұлпарының етін қыздырып алайын деп, олай-бұлай орғытып шапты. Сонда Хорен қалмақ Жібекті көріп, тұлпарының еті қызған соң алып қашып жығып кетер ме екен? — деп Қазмойынды қара тұлпарды ерттеп мініп, Жібекке келе жатыр. Семсерімді алайын деп келе жатып Хорен қалмақтың айтқаны:

— Япырым-ау, япырым,
Байқадың ба бозбала
Қыз Жібектің ғафылын?¹
Көксандалды жүгіртер
Қыз Жібек менің қатыным.
Басы қатты Сандалкөк
Тастап кетіп жүрмесін,
Айналайын Жібек-ау,
Ақырын шапшы, ақырын.

¹ Ғ а ф ы л (парсы) — жеңілтектік.

Әлқисса, сонда Жібек келе жатқан қалмақты көріп ойлады, бұл қалмақтың маған қылайын деп келе жатқан ісі болса, оны ұмыттырып жіберейін, — деп, алдынан шығып, Хоренге қарсы келіп айтты:

— Ай, тақсыр, сіз неше атаңыздан бері хансыз, хан болған өз басыңыз ба, арғы атаннан бері хансыз ба? — дейді. Онда Хорен айтты:

— Мен жеті атамнан бері ханмын, — дейді. Онда Жібек айтты:

— Сен хан болмай, жерге кір, — дейді, хан кісі сіздей болама, бойыңда биттей билік жоқ, шын бекзат хан болсаң, мен сіздің қатыныңыз болсам, көш женөкей, құл-қойшыға ұқсап, неге менің қасыма келесіз, — дейді. — Бұл жерде тұрмаңыз, ілгері барып шатырынды тігіп жатыңыз, біз көшпенен барамыз — дейді. Онда Хорен айтты:

— Мен сенің қасында жүрмеймін, әншейін мына тұлпардың еті қызса алып қашып кетеді, соны айтайын деп келдім, семсерімді өзіме бер, — дейді. Онда Жібек айтты:

— Міне сенің ақмақтығың мен мына елдің көңілін сескендірейін деп қылып жүрмін, бізді кешіктірмей жөнелтсін деп. Түнеугіден бері өз ақылыңмен жүрдің ғой, енді жүре бер, — дейді. Онда қалмақ иланып:

— Ендеше мен ілгері барайын, намаздігерден кейін қалдырмай атымды өзіме бер, — деп жүріп кетті.

Жібек атының басын бұрып, артына қараса, Жібектің сәукелесін кіші жеңгесі киіп бара жатқанын көріп, «қыздың көзі қызылда» деген дүниелік қандай, сәукелесін ала кетейін деп жеңгесіне келіп, Жібек сәукелесін сұрады:

— Асуда асу бел деді,
Аса бір сокқан жел деді,
Айналайын жеңеше-ау,

Бері таман кел, деді.
 Мен бір жауап айтайын
 Бұл сөзімді біл деді.
 Басындағы сәукеле
 Алып маған бер деді.
 Ақыр ертең киемін,
 Бүгін кешке киейін.
 Жарасар ма екен жеңеше-ау,
 Өз көзіңмен көр деді.
 Қыз Жібектің бұл сөзін
 Жеңгесі мақұл көреді,
 Басындағы сәукеле
 Жібекке алып береді.
 Колына Жібек алады,
 Асыл гәуһәр тастарын
 Бытырлатып үзіп ап,
 Жанқалтаға салады.
 Атының басын бұрады,
 Қашығырақ тұрады.
 Айтуға бармай ауызы
 Сонда бір Жібек жылады.
 Жылап тұрып сөйлейді:
 — Айналайын, жеңеше-ау,
 Мінезің еді өзгеше-ау,
 Сапар тарттым алысқа
 Барасын қайда демеші-ау.
 Жаратқан бәрімізді алла тағалам,
 Колында молдалардың дәуіт қалам,
 Піруардігер¹ жар болса, алыс жолға
 барамын

¹ Піруардігер, пәруана — пірілер — діни ұғым бойынша көзге көрінбей қам-қоршы болатын күш.

Айтыңыз ата-анама дұғай сәлем.
 Тұзымды құдай көтерсе,
 Ниет қылдым алыс жол.
 Мұндай істі қылмас ем,
 Хорен қалмақ алғалы
 Қамап жатыр қалың қол.
 Көп кешікпей кетейін
 Ел жұртқа дұғай сәлем де,
 Жеңеше-ау, өзін аман бол.
 Жеңгесі сонда сөйлейді:
 — Айналайын,

бикешжан,
 Мінгенде атың пырағын,
 Қалай талап қылсаңда
 Ашылсын сенің мұрадын.
 Бағынды құдай ашқай деп,
 Кәпірдің көңілін басқай деп,
 Мұсылманға қосқай деп,
 Ертенді, кеш құдайдан
 Зар қылып мен де сұрадым.
 Мән-жайыңды айта кет,
 Барасын қайда, шырағым?
 Жібек сонда сөйлейді:
 Тұлпар мініп астыма,
 Асындым алмас беліме,
 Тұлпардың қалған тұяғы
 Сансызбай іздеп келіпті,
 Тілекті берсе құдайым,
 Қосылайын деп мен тұрмын
 Басында қосқан теңіме.
 Барайын деп мен тұрмын,
 Жеңеше-ау қайтып көнемін
 Қу кәпірдің кеміне?

Жеткізсе құдай мұратқа,
Қалмақтың көзі ағарсын,
Нан пісіп тұрған деміне
Талап қылдым женеше-ау,
Осылай қиял қылмаққа.
Тұлпар мініп жол тарттым,
Басымды жолға салмаққа.
Тәуекел қылдым аллаға,
Қайтып қатын болармын,
Құдайымның дұшпаны,
Нәсілі жаман қалмаққа?
Дінсіз жауды кез қылып
Басыма салды ғаламат¹
Басында Жібек атанып
Кәпірге қатын болғаным
Есіткен жұртқа мәлім ед.
Ақ сүтін кешсін анамыз,
Разы болсын атамыз,
Ел жұртқа дұғай сәлем де,
Женеше болғыл сәлемет.
Мұнан кейін Қыз Жібек
Басқа сөздер демеді,
Атының басын бұрады,
Уәде қылған Қара ағаш
Бет қоя соған жөнеді.
Кетерін анық білген соң,
Атының басын бұрған соң,
«Сансызбайға сәлем деп,
Қош, аман бол, Бикеш» — деп,
Женгесі тұрып жылады.
Жөнеді, Жібек, жөнеді,

¹ Ғаламат — таңқаларлық іс.

Шеге менен Сансызбай,
Ағашқа шығып екеуі,
Қарауылдап тұр еді,
Келетін Жібек қарасын
Сансызбай, Шеге көреді.
Табан жолмен тартысып,
Ауыздықпен алысып,
Ұшқан құспен жарысып,
Маядай мойнын созады.
Тарта-тарта Жібектің
Алаканы тозады.
Томаша жерден сырғытып
Ойпаң жерден ырғытып
Әне-міне дегенше
Ашып көзді жұмғанша,
Сансызбай мен Шегеге
Ұйтқып, бір саулап келеді.
Жомарттықпен бас кескен
Бір алланың досы деп,
Бұрынғы жолы осы деп,
Аттан түсіп Қыз Жібек
Шегеге сәлем қылады.
— Ашылсын, балам, бағың — деп
Тәңірі болсын панаң — деп,
Ер Шеге бата береді.
Жетелеп атын, жаяулап,
Майпаңдап, қаздай баяулап
Қасына Жібек келеді.
Бірін-бірі көрген соң,
Шүкір қылып аллаға
Енді атына мінеді.
Екеу еді, үшеу боп
Алла деп елге жөнеді.

Елге қарап — шу — деді.
Өңкей тұлпар мінгені,
Соқан желдей гуледі,
Шапқанда Жібек озады,
Сансызбайға жүр дейді.
«Жете алмаса өз атын
Сандалкөкті мін» — дейді.
Ар көріп бала бойына
Жібектің атын мінбеді.
— Жүре бер, Жібек, жүре бер,
Мінетін жерге құдайым,
Жеткізсе біздей ғарыпты,
Мінермін сонда шын,— деді.

Әлкисса, бұлар бара тұрсын, ендігі сөзді Хорен қалмақтан есітіңіз. Намазшам болған соң:

— Атымды беріп жіберсін,— деп кісі жіберді. Бұлар айтты:

— Атыңды білмейміз, қайда екенін? — дейді. Қалмақ айтты:

— Жібек мінген,— деп. Бұлар қараса, аты түгілі Жібек жоқ. Енді бұлар ойлады, Жібекті атыменен еліне жіберген екен, енді бізден несіне сұрайды? — дейді.— Шынын айтса да біз не қыламыз,— дейді. Бұл сөзге қалмақ ашуланып, әскерін шақырып, елін шаппақ болып, ханның ордасына келді.

Кеш болған соң хан Хорен
— Қайда деп атын сұрады?
Бұлар солай деген соң:
— Атымды шапшаң тапқын — деп,
Тауып берсең атымды
Тыныш ұйықтап жатқын — деп,
Атым менен Жібекті

Қазір тауып бермесен
Қайратыма баққын — деп.
Жиып алып әскерін
Қаһарланып қу қалмақ
Айғай салып ақырып,
Қораға келіп тұрады.
Зәһәрінен қорқып қалмақтың
Қатын менен баласы
Ел жұрты шулап жылады.

Әлкисса, Сырлыбай хан сонда өзі барып айтуға ар қылып Қаршығаға айтты:

— Сіз барып қалмаққа жөнін айтыңыз деп:

Осы жүрген Қаршыға
Жауапқа шешен ер еді,
Ерлігінің белгісі
Қаһарланған қалмаққа
Іркілмей жетіп келеді,
Жан батпаған кәпірге
Сүрінбей жауап береді:
— Мен айтайын бір жауап
Сөзімді, тақсыр, тыңданыз!
Әйтеуір әлім келед — деп
Қисынсыз қаһар қылманыз,
Жасырған болсақ Жібекті
Сонан соң тақсыр шынданыз.
Ашуынды басыңыз
Қосыңа барып түсіңіз,
Алып-қашып кеткенді,
Тұлпар ізі жоғалмас
Даладан ізін кесіңіз.
Жасыратұғын Жібекті

Бар ма еді әлде қасыңыз?
Мың кісіге барабар,
Бір өзіннің басыңыз.
Хандығында мінің жоқ
Өзіңіз, тақсыр, ойлашы,
Дұрыс па қылған осыңыз?
Хан болсаң да, тақсыр, айтайын
Әйелге тұлпар мінгізген
Өзіңіз иттің насыңыз.
Жібектің аты ұрғашы
Тұлпардың сырын білесін,
Біле тұрып әйелге
Тұлпарды неге бересін,
Өзің беріп атыңды
Елден неге көресін?
Қатты айтуға батпаймыз
Ел билеген төресін.
Өз мініңді ойламай
Тентектік қылып, күйеужан,
Алмағыл елдің зәресін.

Әлкисса, сонда қалмақ айтты:

— Маған бағана неге осылай деп айтпайсыздар, Жібекті еліне өзі жөнелтіп жіберген екен, бізден неге сұрайды дегеніне ашуланып едім. Рас қайда барса да, менің Сандалкөгімнің ізі жерошақтай болып қазылып қалады, өзім ізін танымын,— деп қосына қайтып барып жатты. Таң атқанша шыдай алмай жатып, таң сарғая атына мініп қалмақтар із қарады. Жұртқа барғанда ізін тауып алды. Мойын асуға барғанда тұлпардың ізі төртеу болды, онда қалмақ Хорен әскерді бөлді, екі мың жеті жүз кісіменен қуа жөнелді, өзгесін: біз келгенше осында тосып жатыңыздар,— деп қойып кетті. Қаршығаны басшы қылып,

жиырма кісі қазақтан алды. Алты күн қуып, жете алмаған соң Хорен өзі жалғыз қуды.

— Мен барып жауды өлтірген соң алдыңнан қайтып шығармын. Еліне барғанша жеткізбесе, сіздер келгенше мен тосып жатайын, елін «бұрқым, бақышы» болса да шауып қайтармыз,— деп,— шу — дейді.

Жөнелді, қалмақ, жөнелді
Шенбер ұрып келеді,
Көк қабандай арсылдап,
Төбінгісі тарсылдап,
Құйысқаны сартылдап,
Аузынан аққан ақ көбік
Омырауда балшылдап,
Қазмойын қара тұлпарды
Сауырға сипай қамшылап.
Сауырынан аққан тер,
Көктен құйған тамшыдай,
Борбайынан тамшылап.
— Шу десе, қалмақ дауысы
Тас түлек құстай шаңқылдап
Кәпір қалмақ жөнелді,
Қаһарланып келеді,
Дәл он бір күн болғанда
Сансызбайдың қарасын
Хорен қалмақ көреді.
Келетін кәпір қалмақтың,
Күндік жерден қарасын,
Жібек бір болжап біледі.
Кәпір қалмақ жетті деп,
Басымнан дәурен өтті деп,
Сансызбай мен Шегеге
Жібек бір хабар береді.

Толғана мойнын бұрады,
Алладан дәрмен сұрады,
Жібек пенен Шегені
Ілгері қарай жөнелтіп,
Келетін кәпір қалмақтың
Жолын тосып Сансызбай,
Көлденең тартып тұрады.
Өзі ілгері барған соң,
Жау бетінде жас бала
Жалғыз тұрып қалған соң,
Мұңлы болған Қыз Жібек
Бір төбеге барады,
Құбыла жаққа қарады,
Көксандалдың шылбырын
Мойнына орап салады.
Бір құдайға зар айтып,
Мінәжат¹ қылып сол жерде
Қыз Жібек қылды наланы:
— Күдіреті күшті, құдая,
Басымнан кетті сәулетім,
Жүзімнен кетті нұратым².
Сақтаған құдай, көп екен
Маған деген дәулетін.
Ажалым жақын таянып;
Жетті ме нді нәубетім³.
Бір сайқалдың жолында,
Құртамасын, құдая,
Бір бишара жанның әулетін
Әуелі қолда, құдая,
Рахметіннен құтылдым,

¹ М і н а ж а т (араб.)— құдайдан тілек тілеу.

² Н ұ р а т ы м (парсы)— нұр-сипат.

³ Нәубет (нарбат)— кезек.

Ақырында, құдая,
Не пиғылменен тұтылдым.
Қайтадан қолға түс болсам,
Не болар менің сықыным
Бір сайқалдың жолында,
Құрытамысын, құдая,
Бір бишара жанның тұқымын.
Бұлайша,— деп Қыз Жібек
Зарланып қатты жылады,
Көзінің жасын бұлады,
Мұңлы болған Жібектің
Тәубесін қабыл қылады.
Қылғаны қабыл емес пе?
Аз кідірсең қызығы
Арт жағында болады.
Сол уақыттар болғанда
Әне, міне дегенше,
Айтып ауыз жиғанша,
Сансызбайдың қасына
Хорен жетіп келеді.
Келіп сөйлей береді:
— Қарсы алдыңнан қарасам
Жасың кіші баласын,
Оттай қаулап жанасың,
Менің атым хан Хорен
Неден үміт қыласың?
Мен жайымды сөйлесем
Ақылыңды танасын,
Жібек менің қатыным
Қай жаққа алып барасың?
Жібекті ілгері жіберіп
Мойныңды маған бұрасың,
Соғысатын кісідей

Көлденең, тартып тұрасың.
Меніңменен соғыссаң
Кұдайыңа барасың.
Соғысар болсаң жөніңді айт
Нағылып жүрген баласың?
Сансызбай сонда сөйлейді:
— Хорен қалмақ сен болсаң,
Сансызбай бала мен едім,
Мен де өзіндей кең едім.
Жібек сынды жеңгемді
Елімнен іздеп кеп едім,
Жеңгемді тауып алған соң,
Мәжет тілеп алладан,
Еліме алып жөнедім.
Артымнан келе жатқан соң,
Нағылып жүрген адам деп,
Білейін сені деп едім.
Мұсылман болсаң саған мен
Болайын жолдас деп едім.
Нәсілің кәпір жау болсаң,
Алла тізгінін оңдаса,
Жәһәннәмдегі орнына
Жібереің деп едім.
Сонда қалмақ сөйлейді:
— Асуда асу бел дейді,
Аса бір соққан жел дейді,
Әуелгі кезек менікі,
Соңғы кезек сенікі,
Бұл сөзімді біл дейді.
Қарсы алдыңнан қарасам
Жасың кіші жас ұлсың
Кезегімді бер дейді.
Сансызбай атты жас берен

Толғана мойнын бұрады,
Алладан пәрмен сұрады,
Қашатұғын қатын ба?
Кезегін беріп қалмақтың
Қасқайып қарап тұрады.
Атаңа лағнат қу қалмақ
Қормсаққа қол салды,
Бір салғанда мол салды.
Садақты қолға алады,
Толықсып тұрған баланы
Толғап тартып қалады.
Кірестен оғы кетеді,
Сансызбайға жетеді.
Тоғыз қабат сауыттың
Сегізінен өтеді.
Жыртыла жазды сауыттың
Қатарланған жағасы,
Сансызбайдың жасынан
Қабыл еді тобасы,
Өтер еді мұнанда,
Жібермеді бұл оқты,
Ғауас-Ғаяс, Қырық шілтен
Болған екен панасы.
Бұрын жауды көрмеген
Сансызбай сонда жылайды;
— Қор қылма — деп, — кәпірге.
Алладан пәрмен сұрайды.
Рақым қылса бір құдай
Бенденің несі құриды.
Құдіреті күшті құдайым,
Бір өзіңе жылайын,
Рақым қылғыл құдая
Көргенім жауды осы еді

Қайратымды сынайын.
Қүдіреті күшті құдая,
Батар күнмен батайын,
Қалмақты мен де атайын.
Рақым етсең, я, алла,
Қу қалмақты өлтіріп
Қызығына батайын.
Мен құлынның кешіргіл
Пазылынменен, я, алла,
Ғасылық өткен құдайым.
Бұлайша толғап Сансызбай
Қорамсаққа қол салды,
Бір салғанда мөл салды,
Садақты қолға алады,
Толықсып тұрған кәбірді
Толғап тартып қалады.
Зырқырап оғы кетеді,
Қалмаққа таман жетеді,
Көкірек қысқан көбеден,
Қармаулы қабыл жебеден,
Зырлауменен өтеді.
Мұнан да өтіп кетеді,
Бір төбеге жетеді,
Үй орнындай бір жерді
Төңкере тастап кетеді.
Оқ тоқтаған кезінде
Хорен аттан құлады,
Туы қолдан сұлады.
Ла-Лай-лама-лок,— деп
Бәлем қалмақ сұлады.
Жығылған соң қалмақтың
Қасына жетіп барады,
Ат үстінен қылышпен,

Денесінен жұда қып,
Басын кесіп салады.
Қазмойын қара тұлпарды
Жетегіне алады.
— Тоқтағын, Жібек, тоқта — деп,
Менде көңілің жоқ па? — деп,
Айғай салып Сансызбай
Жібекке атой береді.
Атой беріп жүргенде
Шеге мен Жібек көреді.
Қуаныш қылып тұрғанда
Сансызбай жетіп келеді.
Шүкір қылып аллаға,
Кәпір жаудан құтылып,
Бірнеше күн жол жүріп
Еліне аман келеді.
Ата, анасын қуантып,
Қырық күн ұдай той қылып,
Сансызбай Жібекті алады.
Сипатын көріп Жібектің
Ел жұрты қайран қалады.
Бір құдай әр бендеңді өзін онда,
Айналды жұлдыздары енді оңға.
Түс көрді Жібек түнде ұйықтап жатып
Айтады Сансызбайға тұрып сонда.
Түсімде бір топ қарға көрдім,— дейді,
Сонынан бір тұйғынның ердім,— дейді.
Тұйғын қырып, сап қылды көп қарғаны
Қызығын тамаша қып тұрдым,— дейді.

Сонда Сансызбай түсін жорыды:

Қалмақтың көп әскері келеді екен,
Құдай біздің тілекті береді екен.

Қарға қырған түйғының мен екенмін,
Келген қалмақ бәрі де өледі екен.

Мұны айтып Сансызбай жұртын жиды
Ғизатқа құдай үшін жанын қиды,
Сансызбай жұртын жиып алған шақта
Көп әскер келді деген хабар тиді.
Сансызбай сол қалмақтың бәрін қырып
Өлігін жота, жота қылып үйді.
Мұсылманнан бар екен жиырма адам
Оларға инғам, ихсан қылды сыйды.

Қаршыға екен басшысы мұсылманның,
Панасы патша құдай қысылғанның,
Қыдыр дарып бақ қонды Сансызбайға,
Ешбірін жібермеді ұсынғанның.

Әскерден Қаршыға озып жүрген екен,
Хореннің сонда өлгенін көрген екен,
Өзімді өлтіріп кете ме? — деп,
Көрсетпей қалмақтарды бұрған екен.

«Ханымыз қуып кетіп барады» — деп,
Қаршыға қалмақты алдап ұрған екен.
Еліне Базарбайдың алып барып,
Ақылмен осылай қып қырған екен.

Әлкисса, Сансызбай Қаршығаны бірнеше күн сыйлап және
Сансызбай екі мың әскер алып, Қаршығаны алдына салып,
еліндегі қамап жатқан көп қалмақты, хабарсыз жатқанда түн-
де барып тиіп, көбін атына мінгізбей, таң атқанша қырып, таң
атқан соң ұрысының амалын қылатұғын ханы жоқ, қалған
қалмақ еліне қашып жүріп береді.

Сансызбай артынан қуып берді.
Қолға тиген қалмақты қыйып берді.
Қалмақтың бес мың қолын бәрін қырып,
Қызыл қанға бояды қара жерді.

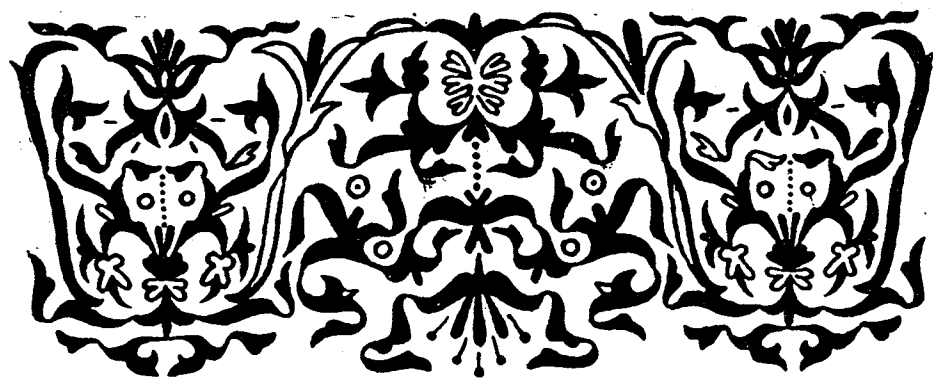
Мұсылманды дұспаннан айырып алған
Жігіттер тамаша қыл мұндай ерді.
Бақ берді жас балаға патша құдай,
Мұсылманның болып тұр көңілі жай.

Қалмақты әбден қырып біткеннен соң
Қайнына келді қайтып ер Сансызбай.
Басшысы Сырлыбай хан өзі болып,
Алдынан шықты елі бәрі шұбай,

Онаша бір отауды салып беріп,
Қызмет қып сыйлап тұрды екі айдай.
Еліне екі ай жатып жүрді дейді,
Қызметін қайын жұртының көрді дейді.

Сексен нарды толтырып жасау артып
Бес жетім, алтын отау берді дейді.
Тоғыз жорға ат жабдықтап Жібек үшін
Қайын енесі қасына ерді дейді.

Жібекті жаңа ұзатып бергендей боп,
Еліне үш ай жүріп келді дейді.
Еліне аман-есен келгеннен соң,
Қайтадан қырық күн той қылды, — дейді.

Айман — Шолпан

Кезі еді күні өткен үлкен соғыс,*
Маман бай Торғай бойын қылған қоныс,
Жайлауы ел Шектінің Еділ, Жайық,
Қараған Орынборға жүз отыз болыс...

Маманды рулы елге қылған баға,
Маман бай мал біткенге қылған тоба.
Байлығы Маман байдың жаннан асқан,
Сұрасаң, ата-тегің түбі — Тама.

Байлығын Маман байдың айта алмаған,
Сұқтанбай келген қонақ қайта алмаған.

* Мұнда қай соғыстың айтылып отырғаны белгісіз. Тегі Исатай бастаған халық көтерілісін айтып отыруы мүмкін. Бірақ бұл жол бұрынғы баспаларында «жалғанда әкім болған мынау орыс» деп басталатын еді.

Жылында боталапты бес жүз інген,
Түйесін ел көшкенде арта алмаған.

Маманды рулы елге баға қылған,
Маман бай мал біткенге тоба қылған.
Байлығы Маман байдың жаннан асқан,
Терісін бес айғырдың саба қылған.

Болыпты ұлдан кемтар Маман бейбақ,
Ауылы малға топыр болған ойнақ.
Терісін бес айғырдың саба қылып,
Сабасы атаныпты «түйе мойнақ».

Маманнан келген кісі қымыз ішпек,
Аузына мұсылманның тәубе түспек.
Терісін бес айғырдың саба қылып,
Сабасы атаныпты алтын піспек.

Маман бай мал біткенге болыпты мас,
Жігіттер, мына жалған қолда тұрмас.
Кіші жүз, Алшын-Жаппас, Шөмекейден,
Бір кісі өлген екен, беріпті ас.

Маманға айуан малдың берді бағын,
Жаратты Маман батыр арғымағын.
Бір тұтқа кіші жүзде бай еді деп,
Шөмекей Маман байға айтты сауын.

Сауынды тұтқалы елде ептіге айтты,
Былғайтын егескенде кектіге айтты.
«Бір сүбе Қара тауда ер еді», — деп,
Көтібар өзі батыр — Шектіге айтты.

«Тілеуді патша құдай береді,— деп,
Жиынына шақырған жұрт келеді,— деп.
Екі ерді екі жақтан шақырады,
Артынан қалғандары өзі ереді»,— деп.

Маманды рулы елге қылған баға,
Маман бай мал біткенге қылған тоба,
«Сәнімен бұл жиынға барамын»,— деп,
Арттырды өңкей нарға тоғыз саба.

Жалғанда Маман байдай болған бар ма?
Жігіттер, бұл жалғанды көңліңе алма.
«Сәнменен бұл жиынға барамын»,— деп,
Арттырды тоғыз нарға тоғыз саба.

Сөйлейді Маман батыр ауық-ауық,
Байлатты бес жүз інген түйе сауып.
Саба артып тоғыз нарға Маман келді.
Он алтын масатыдан кілем жауып.

Тілеуін Маман байдың құдай берді,
Құрметтеп талай Тама қасына ерді.
Даңқымды Шөмекейге білдірем деп,
Саба артып тоғыз нарға Маман келді.

Жиылды Маман байдың өншең биі,
Маманның айуан малдан біткен күйі.
Ас берген Алшын-Жаппас, Шөмекейдін,
Бар екен алтындаған жалғыз үйі.

Маманға сөздің затын білгізеді,
Шектіні Қара таудан келгізеді.
Маманға лайықты осы орын деп,
Маманды алтынды үйге кіргізеді.

Мынау үй Маман байға епті келді,
Былғайтын егескенді кекті келді.
Шай, қант пен тоғыз нарға тоқаш артып,
Көтібар өзі батыр Шекті келді.

Жалғанда Көтібардай болған бар ма?
Жігіттер, бұл жалғанды көңліңе алма.
Саба жетер жер емес, жері шалғай,
Шай артқан тоғанақтап тоғыз нарға.

Қоймапты Көтібарға үйін сақтап,
Сұрап тұр ер Көтібар үйін жоқтап.
Саба жетер жер емес, жері шалғай,
Әкелді қант пен шайын тоғанақтап.

Көтібар өзге жөнге көнбей отыр,
Сөзіне жұрттың айтқан ермей отыр.
«Маған берсен Маманның үйін бер»,— деп,
Жадағай киіз үйге кірмей отыр.

— Мен саған, жөн айтамын жөніменен,
Әзіл қылып айтпаймын, шыныменен.
Маған берсен Маманның үйін әпер,
Кіремін жолға қарап ізімменен.

Даңқыңды сауын айтып білгізесін,
Шектіні Қара таудан келгізесін.
Өзінді өзін сөктің бе, мұндар ақмақ,
Маманды неге үйіңе кіргізесің?!

Бақ берген әр пендеге бір құдай ма,
Бұл жиын бүйте берсе былғанбай ма?
Ас берген Алшын-Жаппас, Шөмекейлер,
Жиылып бәрі келді Маман байға.

Бақ берген әр пендеге бір құдайым,
Біледі Көтібардың бұрын жайын.
Ас берген Шөмекейлер сөз сөйледі;
«Өзің бар, Көтібарға Маман байым!

Мамеке-ау, үш жүз кісі Шекті келді,
Былғайтын егескенді кекті келді.
Жадағай киіз үйге кірмей отыр,
Сіздің үй бұл мейманға епті келді.

Мамеке-ау, сөздің жайын білмейсің бе,
Өзге үйге өзің барып кірмейсің бе?
Баласы аса * жұрттың мейман келді.
Мамеке-ау, кірген үйің бермейсің бе?»

Маман айтты: — «Дәулеті бар немедей,
Жүр еді осы Шекті кезі келмей.
Үй таңдап біздің елден не қылады,
Су артқан Қара таудан қума кедей?»

Елінде мендей шонақ биі бар ма?
Кедейдің айуан малдан күйі бар ма?
Аузына ақ тимеген қу кедейдің
Алтыннан бақтырулы үйі бар ма?

Қыстауым, жаз жайлауым Шабыра-ды,
Сан жылқы Шабыраға жайылады.
Астында қамыс үйдің жатқан кедей,
Үй таңдап біздің елден не қылады?»

Жайлауы Маман байдың Шабыра-ды,
Сан жылқы Шабыраға жайылады.
«Су артқан Қара таудан» деген сөзі,
Батырдың құлағына шалынады.

* Аса — бұл жерде асқан деген мағнада.

Бұл сөздің тұра алмады артын тектеп,
Маман бай сөз айтпады, сірә, ептеп,
Кіші жүз кіргізуге қарамай-ақ,
Көтібар кіріп келді баса көктеп.

Бұл жиын бүйте берсе келіспеді,
Батыр келді Маманмен көріскелі.
Есіктен ер Көтібар кіріп келсе,
Батырға Маман тұрып көріспеді.

Ашуы Көтібардың келеді тез,
Бұл топта екі нәнді келтірді кез.
Тізесін ер Көтібар баспай тұрып,
Баян қып Маман байдан сұрады сөз:

— Кім бай дұр, кім жарлы дұр тәңірге аян,
Бар малың сені шағар болып шаян.
Сыртымнан қатыншылап күңкіл қылмай,
Көзіме еркек болсаң, қылшы баян.

Маман бай, еркек болсаң елің биле,
Жоқ па екен сендей қубас біздің елде.
Сыртымнан қатыншылап күңкіл қылмай,
Көзіме еркек болсаң қайта сөйле.

Маман бай, топқа келер күнің бар ма?
Ішінде қалың топтың бұлың бар ма?
Бу қылып Шекті малын не қыласың,
Мінгізген ашамайға ұлың бар ма?

— Сен кедей, мені топта сынадың ба?
Кедейге тәңірі қылған ұнадың ба?
Жарылқа өзінді өзін, мұндар кедей,
Сен кедейден ұл бер деп сұрадым ба?

— Маман бай, сөйлер сөзден жаныласың,
Бұл топта малым бар деп не қыласың.
Көп түйен айдап жүрген кімнің малы?
Бу қылып Шекті малын не қыласың.

Көп түйен айдап жүрген менің малым,
Тоба қыл бұл сөзіңе, Маман шалым.
Басыңда малың түгіл иен бар ма?
Қыздарың Айман, Шолпан менің жарым.

Маман бай, топқа келер күнің бар ма?
Ішінде қалың топтың бұлың бар ма?
Екі қыз Айман, Шолпан менің жарым,
Басыңда малың түгіл құның бар ма?

— Жүргенің кедей сенің күнде дүрсін,
Менің бай екенімді әркім білсін.
Мендей боп малы, басың бірдей өссе,
Ақ тимей керегеге не ғып жүрсін.

Кедейді мен күтемін күнде бірер,
Су артқан Қара таудан сен де бір ер.
Үйіңе жалғыз бие байланбаған,
Кедейдің көк торсығын керегеме іл.

Сен кедей, мақтанатың мұнда не бар,
Табылмас кіші жүзде Маманға пар.
Аузына ақ тамбаған қу кедейдің,
Адамын жиып әкеп сабама сал.

— Бір сойқан енді саған салайын ба?
Аулыңды түн-түнемей шабайын ба?
Сөйлейсін әлін білмей Маман шалым,
Айманды тоқалдыққа алайын ба?

— Білмейсің, мұндар кедей салтанатты,
Кедейдің қу жанынан малым тәтті.
Менмендік топ ішінде сөз айтасың,
Шабарсын, мұндар кедей, жаман қатты».
— Кетеді Маман енді баға-бұлын,
Табылмас ашулансам сенің күлің,
Аулыңды ас тарқамай шабарыма,
Маман бай, еркек болсаң, әкел қолың.
Дәулеті Маман байдың пендеде мол,
Бермеген құдай оған бір перзент ұл.
«Қу кедей жаман қатты шабарсың», — деп,
Маман бай түрегеліп алысты қол.

Сонда Маманға қылышын суырып алып Көтібардың айтқаны:

— Маман бай, мынау істі көзің көрсін,
Тұра-тұр, мынау топта атым келсін,
Алмасам тоқалдыққа Айманыңды,
Көтібар менің атым жерге кірсін!

Аулыңа жеті жүз қол жүргізбесем,
Шектіні таң сәріден тигізбесем,
Көтібар менің атым жерге кірсін,
Айманды жайдақ нарға мінгізбесем.

Саған мен ерлігімді білгізбесем,
Сені мен бір жылатып, күлгізбесем,
Мақтанышың сабаңның мойны болса,
Төрт тіліп, керегеге ілгізбесем.

Маман бай тарқатармын арманыңды,
Бір бүлік көрмеймісің салғаныңды.

Көтібар менің атым жерге кірсін,
Салмасам жайдақ нарға Айманыңды.

Маман бай, мұнан басқа сөзің бар ма?
Сөйлейсің әлің білмей Көтібарға.
Көтібар менің атым жерге кірсін,
Салмасам Айманыңды жайдақ нарға.

Қараңыз, мына сөздің сарасына,
Көз жетті елді шаппақ расына,
«Шайтан сөз топ ішінде не керек»,— деп,
Арыстан түсе берді арасына.

— Дәулеті әр пенденің бөлек-бөлек,
Көтеке, ашуды қой, ақыл керек.
Қымыздың қызуына желік қылған,
Шайтан сөз топ ішінде неге керек?!

Сөйлейді ер Арыстан сөзді тосып,
Барады Көтібарды ашу қысып,
«Менмендік екі батыр, тастаңыз» деп.
Арыстан арасында қойды басып.

Отырды ер Көтібар гүл-гүл жайнап,
Белдеуге бәйгі күрең қойды байлап.
Ас берген Алшын-Жаппас, Шөмекейлер,
Бәйгіге үш жүз атты шықты айдап.

С он да К ө т і б а р д ы ң М а м а н ғ а
а й т қ а н ы:

— Ат қосқан, Маман батыр, қасыма кел,
Жүйрігін күрең аттың көзіңмен көр.
Терлетіп күрең атты не қыласың,
Бәйгемді, кесірі жоқ, шаптырмай бер.

С он да А р ы с т а н а т т ы ң ү с т і ж е л і к б о л у ш ы е д і д е п , К ө т і б а р -
д ы к і с і н і ң ш е т і н е ж е т е л е п ә к е т і п а й т қ а н ы:

«Атыңыз еркін болса жеке келер,
Келгенін аттың жеке әркім көрер.
Қосып тұр Маман батыр үш көк мойын,
Келерін кімнің аты құдай білер».

Ат қосқан шілде ыстық түскен тамыз,
Көтібар бұл шектіден туған нағыз.
Бәйгеге үш жүз атты айдап еді,
Күрені Көтібардың келді жалғыз.

Жүз жамбы бәйге басын батыр алды,
Күрең ат топтан жеке кетіп қалды.
«Бұл бағы қу кедейдің асты ма», деп,
Ішінен Маман батыр қайғыланды.

Бәйге алып ер Көтібар елге қайтты,
Ішінен Маман батыр қайғы тартты.
«Шабамын Маман байды, жиылсын», деп
Еліне барысымен сауын айтты.

Шабатын Маман байды кезі бар-ды,
Ант ішкен топ ішінде сөзі бар-ды.
«Бас болып мына қолға аттансын!» деп,
Көтібар Арыстанға хабар салды.

— Дәулеті әр пенденің бөлек-бөлек,
Тамадан шошынбайды бұған жүрек.
Қымыздың қызуына желік қылған,
Кек қылып, шайтан сөзді неге керек.

— Ойымнан құсам шыға қалсын деймін,
Аттанып мына қолмен барсам деймін.
Маманды құдай ондап шауып келсе,
Айманды тоқалдыққа алсам деймін.

— Шабуга Маман байды бармаймын,— дер,
Ғарыптың обалына қалмаймын, дер.
Аттанып шыдамаса өзі барсын,
Маманның қызы құрсын, алмаймын,— дер.

Шабатын Маман байды кезі бар-ды,
Ант еткен топ ішінде сөзі бар-ды.
«Жүріңдер, Маман байды шабамын», деп
Арыстан жүрмеген соң өзі барды.

Мінгені Арыстанның қара кер-ді,
Мынау іс Көтібардың көңлін бөлді.
Лебізін ағасының қайыра алмай,
Арыстан амалсыздан о да жүрді.

Маманды шапса кетер Шекті жаныштап,
Келеді тамам Шекті сөзін қостап.
Маманнан көрген жерден адассын ба?
Маманға алып келді тура бастап.

Маманды көрген жерден тауып алды,
Қасында ауылының тауы бар-ды.
Тау түбіне тіктіріп алтын туды;
Маманды Үрпек бастан шауып алды.

Жігіттер, білесің бе сөз жүйесін,
Табыңдар, мына малдың енді иесін,
Маманды Үрпек бастан шауып алып,
Қорадан шықты айдап мың түйесін.

Маманды Үрпек бастан шауып алған,
Айдатып малдың бәрін жолға салған.
Малды айдатып жіберіп жігіттерге,
Қорада алтын тумен тұрып қалған.

Қорада алтын тумен тұрып қалды,
Бір сұмдық Айман қызға болып қалды.
«Тез тұрып, Айман, Шолпан киінсін»,— деп,
Қорада ер Көтібар айғай салды.

Қигені Айман қыздың көкше кебіс,
Маманға айуан малды берген тегіс.
Ақ мамық, алтын тақта жатқан қызға
Келеді жаудың даусы еміс-еміс.

Ақ Айман бұл дауысты қош алмайды,
Ұйқысын шыт мамықтан аша алмайды.
Ақ мамық, алтын тақта жатқан сорлы
Аяғын қорыққаннан баса алмайды.

Сонда Көтібардың және дауыстап айтқаны:

— Әуелі батыр затын білсін,— дейді,
Әкімге біздің айтқан көнсін,— дейді.
Төсекте Айман, Шолпан не ғып жатыр,
Тез келіп мына нарға мінсін,— дейді.

Ақ Айман бұл қорлыққа шыдайды енді,
Қасында сұлу Шолпан сұрайды енді.
«Құдай-ау, жайдақ нарға салады-ау»,— деп,
Екі қыз қайғы тартып жылайды енді.

Сонда Көтібар: «қыздарды үйден тез алып шығындар»,—
деп жігіттеріне бұйырады:

Екеуін сүйреп шықты екі жігіт,
Қылады екі пақыр неден үміт.
Жесірді қолға түскен аясын ба,
Қорқады «кетеміз, деп нарға мініп».

Тәуелді қылды құдай Көгібарға,
Ісіне құдай салған амал бар ма?
«Жоқтайтын Маман байды күн болды», — деп
Мінгізді теріс қаратып жайдақ нарға.

Айманның ақ мамықтай білегі бар,
Майысқан жез қармақтай сүйегі бар.
Мінгізіп жайдақ нарға жөнелгенде,
Тіленген жаудан қыздың тілегі бар.

Сонда Айман айтты: «шырағым, екеуіміз қосылып өлең ай-
талық, мына дұшпандардың білгені батырларға арыз айтып
келеді, білмегені неге мәз болып келеді дер, не де болса дұш-
панға бекер пенде болғанымызды мойынға алғанымыз жара-
мас», — деп Айман мен Шолпанның айтқан өлеңдері:

— Маман бай әкем аты, атым Айман,
Сұр жорға алтын тұмар мен жайлаған.
Тарта тұр атың басын ер Көтеке,
Шығады әкем даусы Аймандаған.

Маман бай әкем аты, атым Айман,
Сұр жорға ат меруерт жалды мен жайлаған.
Тарта тұр атың басын ер Көтеке,
Шығады әкем даусы ойбайлаған.

Бай Маман әкем аты, атым Айман,
Сұр жорға ат алтын таға мен жайлаған.

Әкеммен жиын топта ерегісіп,
Көтекем алайын деп ой ойлаған.

Бай Маман әкем аты, атым Айман,
Сұр жорға ат меруерт жалды мен жайлаған.
Етегін шай көйлектің дүрілдетіп,
Сорлы едім мың ала бас нар байлаған.

Бай Маман әкем аты, атым Айман,
Сұр жорға алтын таға мен жайлаған.
Етегін жанат ішік серпе тастап,
Сері едім сұр жорғамен той тойлаған.

Бай Маман әкем аты, атым Айман,
Сұр жорға ат меруерт жалды мен жайлаған.
Басынан өтер дәурен өткеннен соң
Жылайды әкем неге сор қайнаған?

Ақ Айман өлең айтып арыз етті,
Көгібар ерегісіп сертке жетті.
Зарланып Айман сорлы жыласа да,
Көгібар қайрылмастан алып кетті.

— Жау тұрмас әділ патша қамалында,
Күші бар жүйрік аттың табанында,
Маманның Айман, Шолпан екі қызы ек,
Көгібар, Арыстанның заманында.

Жігіттер келді айдап алған малды,
Басқадан бір өзіннен кеулім қалды.
Алмасаң өз қасыңа ер Көтеке-ау,
Көн шалбар қисық найзаң мазамды алды.

Көтеке-ау, атын шықты бейіліннен,
Кез болды мұндай тұрмыс пейілімнен.
Көтеке-ау, сөз жаңылыс естіледі,
Сіз атты мен түйелі кейнімнен.

Қызыл тіл, разымын сау желсеңіз,
Дүние екі айналып бір келсеңіз.
Көтеке, рахым қылып арызым тыңда,
Астыма денем сүйер ат бресеңіз?!

Жігіттер, қарап қойшы, қыз тұлғасын;
Тәуекел хақтың ісі көз жұмған соң.
Тілегін қыздың айтқан екі қылмай,
Шайқалтып алып келді бір жорғасын.

— Не айтып, не қойғаным біле алмаймын,
Қасқайып бұрынғыдай күле алмаймын.
Тақымым тай күнінен үйренген ат,
Басқаны сұр жорғадан міне алмаймын!

Жігіттер, қарап қойшы, қыз тұлғасын,
Тәуекел хақтың ісі көз жұмған соң.
Тілегін қыздың айтқан екі қылмай,
Шайқалтып алып келді сұр жорғасын.

— Сөзімді менің айтқан қабыл көрсін,
Ақ Айман арыз айтып көңілі тынсын.
Қу басым тірі болсам күн көрермін,
Бұл атты жарлық тисе, Шолпан мінсін!

Әр жерде казалы өлім дат келмейді,
Құдайым ақ Айманға бақ бермейді.
Шолпанға сұр жорғаны бергеннен соң,
Айманға қалың Шекті ат бермейді.

Сиынар мұнды пенде иесіне,
Сөйлесе сөз түседі жүйесіне.
Ат бермей ақ Айманға қалың Шекті,
Мінгелі тағы жүрді түйесіне.

Ақ Айман қайғыменен «аһ» ұрады,
«Көтібар, мұнда кел»,— деп шақырады.
Үстіне қыз қызуы өткен түйе,
Тағы да мінеді деп бақырады.

Қосылса екі жақсы дос болады,
Жарасқан ақ маңдайға қас болады.
«Қу түйе, ел шапқанға обалын»,— деп,
Ақ Айман қамшыменен басқа ұрады.

Жігіттер тірілікте өнер үйрен;
Бұзық сөз таба алмайсың әділ биден.
Айманға қалың Шекті ат бермейді,
Бірі атты, бірі жаяу жүре берген.

— Қаратал аулым қонған бұлағына,
Екі ерден жете алмадым сұрағыма.
«Обалын ел шапқанға» деген сөзі,
Тиеді Көтібардың құлағына.

Зарланып Айман сорлы жылайды екен,
Арыстан ашып жаны қарайды екен.
Тәлімін Арыстанның тартқаннан соң,
Бір атты Айман тағы сұрайды екен.

Арыстан сөздің затын білгізеді,
Соңынан көп Шектінің жүргізеді.
Тілегін қыздың айтқан екі қылмай,
Шайқалтып бір жорғасын мінгізеді.

Арыстан бұл сұлудың тілін алды,
Құдайым көңіліне ақыл салды.
Арыстан бір жорғасын бергеннен соң,
Шайқалтып Айман сұлу мініп алды.

Сонда екеуі де атқа мінгеннен соң, Айманның батырларға айтқаны:

— Мал менен басын бірдей дәулетіңіз,
Бітіпті хаңға лайық сәулетіңіз.
Біреуін екеуміздің қайтарыңыз,
Жоқ па екен біздей өскен перзентіңіз?

Сөзіме менің айтқан көнемісіз?
Құдайдан қаза жетсе өлемісіз.
Маманның Айман, Шолпан екі қызы ек,
Сұраймын, бірімізді беремісіз?

«Әкемнің қыздан басқа ұлы жоқ-ты,
Айманнан есітіңіз қызық кепті.
Маманның Айман, Шолпан екі қызы ек,
Сұраймын, бірімізді берсең»,— депті.

Маманда Айман, Шолпан сол екі қыз,
Көлдері мал ішпеген ащы теңіз.
Үндемей ер Көтібар тұрып еді,
Шыдамай сонда Арыстан айтты лебіз.

Арыстан сөздің халін тартсын дейді,
Арызын екі пақыр айтсын, дейді.
Үндемей ер Көтібар қарап тұрса,
Арыстан «қыздың бірі қайтсын»,— дейді.

Сонда Айман айтты: — Шырағым Шолпан, Арыстан қайтсын деді ғой, елге қайт,— деді. Сонда Шолпан тұрып: — Апеке сіз қайтыңыз, сізден менің жаным артық па? — деді. Сонда Айман тұрып: — Сенің қайтқаның артық болар, егер сен қайтпай бұлармен бірге барсаң, бір күннен кейін отын алып, от жағып күң болып кетерсің. Мен ажалым жетпей өлмеспін, ешкімнің қорлығына көнбеспін,— деді. Шолпанды оңаша алып шығып, еліне айтқан сәлемі:

Еліне сұлу Шолпан қайтпақ болды,
Сөзіне Арыстанның көңілі толды,
Еліне сұлу Шолпан қайтпақ болса,
Еліне Айман сәлем айтпақ болды.

«Қызыл құм есік алды биік бар-ды,
Құдайым көңіліме ақыл салды.
Ақ сандық қызыл құмның күн бетінде,
Ішінде осы малдай үш мал бар-ды.

Қызыл құм есік алды қабақ бар-ды,
Ішінде әптиектің сабақ бар-ды.
Ақ сандықтың қасында ақ кобдида,
Он бес алтын, қырық күміс табақ бар-ды.

Қызыл құм есік алды дөнес бар-ды,
Ойлапты менен өзге кім шабар-ды.
Ақ сандықтың қасында төрт жағланда,
Бес жүз санап салып ем өң шапанды.

Қызыл құм есік алды беткей бар-ды
Құдайым салды басқа қайғы-зарды.
Ішінде үш жүз ішік санап салған,
Жалғыз шыбық түбінде төрт тең бар-ды.

Жасымнан көріп едім салтанатты,
Осыны ойлап қорқып ем жаман қатты.
«Көтібар серт қып кетті» деген күні,
Аралға айдап тастап ем бес жүз атты.

Сөзіме елі-жұртым қайран қалсын,
Тентекті құдай айдап жолға салсын.
Аржаққа сексен інген қойып едім,
Бәрін де сен барған соң айдап алсын».

Ақылын ақ Айманның адам білмес,
Ешкіммен ақылы көп ойнап күлмес,
«Осы малды түгелдеп алсын жиып,
Ебін тауып жұмсаса аштық көрмес.

Мен кеттім ғарып басым болып пенде,
Зарымды қабыл көрсе қадір алла.
Айтыңыз, алпыс күнді уәде қылып,
Әлібек мені десе келсін мұнда.

Сөзімді менің айтқан білгізгейсін,
Уәде алпыс күнге түйгізгейсін.
Гауһар түйме жағланда ақ бешпент бар,
Үстіне келісімен кигізгейсін».

Айманның сұлу Шолпан тілін алар,
Құдайым жақсы адамға ақыл салар.
— Тездікпен келген жерде көріспесең,
Ер еді іші қатты көңлі қалар.

Айтыңыз, бізден сәлем Әлібекке,
Немене айтып айтпай асыл текке.
Екі айдың алпыс күнде жүзі болар,
Тоқымын сонда салсын қойқын көкке.

Тез жетсін ер Әлібек біздің баққа,
Немене айтып айтпай сер бойдаққа.
Екі айдың алпыс күнде жүзі болар,
Тоқымын сонда салсын кер жайдаққа.

Айтыңыз, бізден сәлем асыл затқа,
Хал мүшкіл жаздыруға қалам хатқа,
Екі айдың алпыс күнде жүзі болар,
Тоқымын сонда салсын қара ала атқа.

Атандым Айман сұлу барша жанға,
Мен бүгін есім кетіп қалдым таңға.
Екі айдың алпыс күнде жүзі болар,
Тоқымын сонда салсын серке санға.

Айтыңыз, бізден сәлем жезден сорға,
Қой айдап кетіп еді Орынборға,
Әлібек үйде болса берер ме еді,
Амал не мандайдағы қалың сорға.

Көңліме ашық оты болды уайым,
Пенденің қадір алла білер жайын.
Ешкімге басым кеспей мен тимеспін,
Қазаны жеткізбесе бір құдайым.

Сонда қайтып келіп Айманның батырларға тағы да айтқаны:

— Үйімде ішуші едім шекер мен бал,
Көзіме көрінбеген осынша мал.
Қатпаған қабырғасы жас бала еді,
Шолпанды адаспасын, апарып сал.

Тілеуін Арыстанның құдай берді,
Көңілі кең ақылды сондай ер-ді.
Жауабын қыздың айтқан екі қылмай,
Қасына он бес жігіт қосып берді.

— Өңкей жас былай шығар, бүлік салар,
Бәлеге Шолпан бала сонда қалар.
Он бесі былай шығып төбелесіп,
Біреуі ақырында жеңіп алар.

Айманның көңілі кең, ақылы дана,
Ішіне Арыстанның болар сана.
Тілегін қыздың айтқан екі қылмай,
Он бес шал қосып берді тағы жаңа.

— Сенбеймін мұнына да ер Арыстан,
Өңкей шал азуын шалып, ақылын таңған,
Сыртынан біреу келіп алдай ма деп,
Арсеке-ау, бұл шалыңа көңлім күман.

Арыстан құрметтейді ақ Айманды,
— Көңілім бұл шалыңа дер күманды,
Ықыласыңмен тындасан арызымды,
Өзің ертіп салғайсың Шолпанжанды.

Арыстан сұлудың тілін алды,
Қасына он бес жігіт ертіп алды.
Тілегін қыздың айтқан екі қылмай,
Шолпанды ер Арыстан ертіп салды.

Басына қызыл құмның шығып тұрды,
Қайғымен қарап көрді талай қырды.
«Бұл малды тірі болсам қайтарам»,— деп
Арыстан уәде қылып қайта жүрді.

Арыстан Маман байға сәлем айтты,
Жұбатып қызға айтады барлық жайды.
«Бұл малды Қөгібар ашуын басқан соң
қайтарам»,— деп,
Шолпанмен амандасып, кейін қайтты.

Шолпан қыз қызыл құмнан құлай жүрді,
Ызамен көздің жасын бұлай жүрді,
«Дұшпаннан кек алатын күн болса» — деп,
Тәңірден істің артын сұрай жүрді.

Шолпан қыз жылап көзді ісіреді,
Сұр жорға ат жерді танып кісінеді.
Даусымен сұр жорға аттың үйден шығып,
Шолпанды Маман байғұс түсіреді.

Шолпан мен Маман байғұс көріседі,
Сұрасып барлық жайын біліседі.
Еліне сұлу Шолпан келгеннен соң,
Жиылып ағайындар келіседі.
Сонымен Шолпан келді елдеріне,
Жасынан туып өскен жерлеріне.
Әлібек мұны естіп аттаныпты,
Жан салып қатар өскен ерлеріне.

Әлібек аттаныпты жеті жүзбен,
Әр істі көрер пенде екі көзбен.
«Әпекем сәлем айтты жездеке»,— деп,
Тоқтатты Әлібекті Шолпан сөзбен.

Сонда Шолпанның Әлібекке Айманның айтқан сәлемі деп
айтқаны:

«Әлібекке сәлем де,
Аты болса байласын,

Азаматын сайласын,
Өткір алмас қаруын,
Өткір қылып қайрасын.
Алпыс күн тамам біткенше
Тауыспасын айласын.
Алпыс күн тамам біткен соң,
Кешігіп тағы қалмасын.
Шектіні келіп ойран қып,
Айырып алсын Әлібек,
Біздей пақыр пендесін».

Әлібек мына сөзді құп біледі.
Айманның бұл ақылын еп көреді.
«Айласыз бір іс болмас» деген сөз бар,
Әлібек жеті жүз қол тоқталады.

Жарандар, көп тынданыз бұл кеңесті;
Мұнан өзге әңгіме сөз емес-ті.
Көтібар Арыстанмен ақылдасып,
Елсізге шыққаннан соң мал үлесті.

Жаман жан жақсы сөзді біле алмайды,
Жақсы мен жаман ойнап күле алмайды.
Тамам шекті малдарын бөліп алып,
Айманға ешбір олжа шығармайды.

Сонда Айман ойлайды: «маған бұлар сауға деп еш нәрсе шығарғаны жоқ, неде болса мені олжа деп отыр ғой, мен де адамның баласы ғой» — деп, батырлардан олжа сұрағаны:

Сонда Айман сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
— Екі батыр мал бөлдің,

Маған да олжа бер,— дейді,
«Қыз атаға жау» деген,
Бірігіп шаптым Маманды,
Сіздермен бірге мен дейді.
Сонда Арыстан сөйлейді,
— Мақұл екен мұнысы,
Бұған да олжа бер,— дейді.
Айман сұлу сен,— дейді,
Ер Арыстан мен,— дейді,
Мал көреміз жүр,— дейді.

Арыстандай батырға
Еріп Айман барады,
Малға көзін салады,
Бөлек-бөлек түйеден,
Жүз нарды таңдап алады.
Сауға тиіп сұлудың,
Көңілі бітіп қалады.

Ал енді күн батқанда,
Әскер қонып жатқанда,
Ер Көтібар батырын,
Айманға кісі салады:
— Айман сұлу сен,— дейді,
Ер Көтібар мен,— дейді,
Менен де алдың олжаны,
Маған да олжа бер,— дейді.

Көтібар батыр болған тірі жаннан,
Айман қыз бетін басты ұялғаннан.
Құлақ сал, осы сөзге ай, жарандар,
Бір талай аяқ жағы кеңес болған.

Сонда Айманның Көтібарға айтқаны:

— Болады неке оқып қиылғанда,
Ел-жұртын тамам-тегіс жиылғанда,
Мен сізден қашамын ба бөтен жаққа,
Құданың асығыс жоқ бұйырғанға.
Көтібар мына сөзді құп көреді,
Айманның мұндай сөзін еп көреді
«Той қылып, неке қиып аламын»,— деп,
Көтібар жеңілген соң тоқталады.
Көтібар енді еліне озбақ болды,
Сөзіне Айман қыздың көңлі толды.
«Мен барып үйдің ішін қуантам»,— деп,
Мал менен тастап кетті қалың қолды.

Сонда Айманның жігіттерден сұраған жауабы:

— Әуеден қыс болғанда жауады қар,
Сараң жан дым бермейді пейілі тар.
Жігіттер, баян қылшы сұрағанда,
Көтібар, Арыстанның неше ұлы бар?

Жігіттер сөз сөйледі Айман жасқа,
Қиылған қаламдайын қара қасқа:
— Бір ұл бар Көтібарда жеті жасар,
Бала жоқ екеуінде онан басқа.

Алладан ажал келсе есті алады,
Біреуді ерте, біреуді кешке алады.
Баланың жасын бұрын сұрап алып,
Бір жарғақ, бір шалбарды кестеледі.

Көтібар енді еліне келді дейді,
Күрең ат жекей басып желді дейді,

«Келеді Айман сұлу, сүйіншіге
Береміз Теңге тоқал сені»,— дейді.

Жігіттер осылай деп ойнап келді,
«Айманды не десек те болар»,— деді.
«Жесірін жұрт мактаған көрейін»,— деп,
Күрең мен Теңге тоқал жөнелді енді.

Қол түстенді бір тақау жерге келіп,
Жігіттер әзілдесіп, ойнап-күліп,
Ел жақтан келе жатыр жалғыз қара,
Келеді күрең атпен Теңге желіп.

Шығады әр түрлі өнер Айман жастан,
Тіріде түзелмейді жол адасқан.
«Мен Теңгеге бір қызық қылайын»,— деп,
Бір шапанды бүркеніп амандасқан.

Сонда Теңге аттан түсе қалып, «әлгі ат көті күң осы ма?
деп, өзі қандай неме?» — деп, басындағы шапанын жұлқыла-
ды, сонда Айманның айтқаны:

— Айтамын әуел бастан бір құдайды.
Кешірген фазлымен * көп күнәйді.
Келе сала шапанды жұлқып жүрген,
Мұның кім? деп ақ Айман сөз сұрайды.

Сонда жігіттердің берген
жауабы:

— Қай дөңге, мына дөңге, өңге дөңге,
Көңілден көзден кетсе болады өзге,

* Рахымымен, кеңшілігімен деген мағынада.

Бар еді Көтекемнің үш катыны,
Сұрасаң, мұның аты сұлу Тенге.
Тағы да өңге дөңге, өңге дөңге,
Көңілден, көзден кетсе болады өзге.
Бар еді Көтекемнің үш катыны,
Нақ сүйер, ең кішісі, сұлу Тенге.

Сонда Айманның айтқаны:

— Базарда Тенге болсаң бұл боларсын,
Қолыңа құрық алсаң құл боларсын.
Батырдың айтқан сөзі рас болса,
Қолыма су құятын күң боларсын.

Дүниенің көзінді сал жалғанына,
Алланың кім көнбейді салғанына.
Сөзіне ақ Айманның шыдай алмай,
Жіберді Тенге... дамбалына.

Омбының хат жазайын орысына,
Батырдың келдік жана қонысына.
Ыстанын Тенге тоқал шірітеді,
Қарандар, Тенге тоқал долысына.

— Бар құдай жәрдем бергін тіл жағыма,
Құдай берсе таласар кім бағыма.
«Мақтаған ат көті күң осы ма?» деп,
Жөнелді Тенге қайтып ел жағына.

Тенге қайтты еліне бетін түзеп,
Айман қыз сөз сөйлейді тілін безеп.
— Долы қатын, тұра тұр, асықпаңыз,
Көтекем бірге кел деген сәнің түзеп.

Тенге тоқал атынын басын тартты,
Жанына Айман қыздың сөзі батты.
«Айманды алса тұрмаймын, кетемін» деп,
Қамшыны күрең атқа басты қатты.
Жаман жан жақсы сөзді біле алмайды,
Жақсы мен жаман ойнап күле алмайды.
Тенге тоқал үйіне кіріп кетті,
Айманға ешбір адам шығармайды.

Сонда алдынан ешбір адам шықпаған соң Айманның Кө-
тібарға айтқаны:

— Бұл елдің жақсы менен биі қайда,
Айманның бұрынғыдай күйі қайда?
Уәде біздерменен қылып еді,
Батырдың бізге тіккен үйі қайда?

Айман қыз сөз сөйлейді ақылынан,
Кей адам бейнет тартар жақынынан.
Үйінен батыр не ғып шықпай қалды,
Отыр ма батыр қорқып қатынынан?!

Көтібардың Айман келді ауылына,
Шектінің артық туған сауырына.
Алдынан ешбір адам шықпаған соң,
Арыстанның жүріп кетті ауылына.

Арыстан сөздің затын білгізеді,
Артынан көп Шектіні жүргізеді.
«Айманның кіретұғын орны осы» деп,
Айманды бір жақсы үйге кіргізеді.

Кұлақ сал мына сөзге, даналарым,
Айман болар өлгенде паналарын.
Тысқа шығып, Айман қыз қарап тұрса,
Көреді ойнап жүрген балаларын.

Сонда Айман қыз, Көтібардың ұлы Есетке келіп айтқаны:

— Жақсы адам топқа кірсе болар көсем,
Еліңе біз келіппіз аман-есен.
Есетжан, айналайын, мұнда келші,
Болғанда Тенге шешен, мен де шешен.

Көтібар той қылады жұртты жиып,
Әр түліктен әкеліп малды сойып.
Жалығатын әңгіме бұл емес-ті,
Жамиғат тындап отыр құлақ салып.

Көтібар тойын қылып малды сойды,
Ісіне қылып келген көңлі тойды.
Көтібар тойға таман бара жатса,
Айман қыз: «Мені тастап барма», — дейді.

Көтібар бара жатыр өз тойына,
Айман арам алмайды еш ойына.
«Жүре бер, тойыңызға ер Көтібар,
Баланы беріп кет, ап жатайын қойыныма».

Бала қалды Айманның қастарына,
Өлім берме жігіттің жастарына.
Бала жалғыз қасында қалып еді,
Жарғақ шалбар кидірді үстеріне.

Айманның әрбір түрлі айласы бар,
Секілді бойы көркем биік шынар.

Бала жалғыз қасында қалып еді,
Балаға кигізеді жарғақ, шалбар.

Жарғақтың бала көрді жағаларын,
Мұндай айла бармысың таба аларын.
Тек сұрасам бермейді деді дағы —
«Апеке-ау, айтшы — деді — бағаларын».

— Саудам емес, қарағым, тек бергенім,
«Сат» дегенің сен мені жек көргенің,
Әтікеңе бар дағы байғазы де,
Алып келіп жүрменіз жек көргенің.

Әкең айтар: — әй балам, байғазы деп келдің маған,
Билігін бұл Шектінің бердім саған.
Не болмаса, тағымды берейін дер,
Мен бір жауап айтайын енді саған.

Тағынды, билігінді алмаймын де,
Бермесең де бекерге қалмаймын де.
Маған берсең Айманға алпыс күнге неке қима,
Мұнан басқа тілекті алмаймын де.

Бала келді Көтібар әкесіне,
Арыстан артық туған жәкесіне.
«Байғазы, — деп келгенде Есет бала,
Көтібар бұл қулықты білмесін бе. —

— Қара су есік алды жал, — деп айтты,
Жайылған жал үстінде мал, — деп айтты.
Тағымды да берейін билігімді,
Айманымнан басқаны ал, — деп айтты.
— Атеке-ау, тағынды, билігінді тіпті алмаймын,
Тірі болсам өзім де құр қалмаймын.

Сайманын атыменен жиып алды,
Көңліне бала сөзін түйіп алды.
Бір күн түнде алпыс күн болған шақта,
Кермеде бәйге күрең дүбір салды.

Қыз Айман тысқа шықты мұны біліп,
Қолына қылыш алып, белін буып.
Жау сарыны келеді құлағына.
Үстіне бәйге күреңнің алды мініп.

Айман қыз күрең атқа алды мініп,
Алтын балдақ қылышын қарына іліп,
«Я, батыр, атың тұрмай барады»,— деп,
Дауыстап сөз сөйледі жетіп келіп.

Сонда батыр төсектен тұрды қарғып,
«Жау дыбысын күрең ат алды ғой»,— деп.
«Жауды мен болжайын» деп жүре берді,
«Оған дейін Көтібар, сабыр қыл» деп.

Сонда Көтібар айты: «Әй, Айман, обал қылдың ғой, елге
жау араласпай баратұғын едім» дейді. Сонда Айман: «Аулына
жау тимей аман тұрғанда ат, жарағынды өзіңе беремін, бұған
уәде болсын» деп жүре берді.

Айман қыз жауға қарай салды,— дейді,
Қолына жау жарағын алды,— дейді.
Әлібек келе жатыр өлең,— айтып,
Дауысы құлағына барды,— дейді.

Сонда Әлібектің айтып келе жатқан өлеңі:

«Қалады қар кеткен жер батпақ болып,
Көңліме қайғы түсті қатқақ болып.

Алдырған томағасын ақ сұңқардай,
Айман қыз отыр ма екен аппақ болып.

Ақ Айман ойлай ма екен Әлібекті.
Қылмайды кімдер әуес асыл текті.
Айманға патша құдай жолықтырса,
Шалар ем құдайы қып қойқын көкті

Ақ Айман ойлай ма екен біз бейбақты,
Кімдер әуес қылмайды қыз бейбақты.
Айманға аман-есен жолықтырса,
Шалар ем құдайы қып кер жайдақты.

Ақ Айман әлде қандай ақыл тапты,
Көңлімді алпыс күнге жабырқатты.
Айманға аман-есен жолықтырса,
Шалар ем құдайы қып қара ала атты.

Інісі қойқын көктің қыз қара тай,
Кей адам сөз сөйлейді олай-бұлай,
Шалар ем құдайы қып серке-санды,
Айманға жолықтырса патша құдай».

Айман қыз мына қолға келіп қалды,
Әскердің көптігіне қайран қалды.
Жолыққан түн ішінде Айман қызға,
Әлібек жат адам деп найза салды.

Сонда Әлібек Айманды атының сауырысына салып тұрып,
«Кімсің, жөніңді айт» деді. Сонда Айманның берген жауабы:

— Дүние біліп едім жалғаныңды,
Сұм жалған білмеймісің қалғаныңды.

Дарыды тәнімізге, найзаңды тарт,
Әлібек, танымадың Айманыңды.

Әлібек танымадың Айманыңды,
Жаман жақсы қосылмас ынтымағы.
— Ақ Айман абұйыр мен ұят керек,
Табылса әрбір жерден сөздің ағы.

Түсіп ең қорқау қасқыр ауызына,
Өзіне адал, бізге арам болдың дағы,
Жан аспас қыя беткей асуыма,
Талқан қып қара жолды салдың дағы.

Сонда Айман сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
— Ақылы жақсы адамның дариядан мол,
Мені іздеп ертіп кепсіз жеті жүз қол,
Құдай бір, құран шын деп илансаңыз,
Баяғы өзін көрген жіңішке жол.
Алпыс күнге бір амал таба алмасам,
Басымды кесіп таста, уәде сол?!

Екеуі амандасып көріседі,
Сұрасып барлық жайын біліседі.
Екеуі амандасып тұрғанында,
Кейінгі көп әскері келіседі.

Сонда Әлібек сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
— Туыңды көтер жігіттер,
Тиелік жауға жүр,— дейді.
Жәрдем болған жерлерге
Бір жаратқан алласын,
Қисық жүрген Шектіні,

Медеткер болса пірлерім,
Түзетіп жолға салмасам,
Жиырма қызды бір нарға,
Мінгестіріп Шектіден,
Кегімді сүйтіп алмасам,
Жәрдем болса бабамыз,
Қабыл болса тобамыз,
Туыңды көтер, жігіттер,
Шектіні казір шабамыз.
Бұзық жүрген ел болсан,
Басайын сенің демінді.
Ауру болған ел болсан,
Табайын сенің емінді.
Жиырма қызды бір нарға
Мінгестіріп Шектіден
Алайын сүйтіп кегімді!

— Ей Әлібек, Әлібек,
Асып туған атадан,
Алтынды сүйек асыл тек,
Тындасаныз сөзімді,
Тілеймін сізден бір тілек.
Көтібардың бес ауыл
Ертен сәске болғанша
Сұраймын, шаппай берші,— деп.
Ала тұр жиып өзгесін,
Осы жерде Шекті көп.
Уәде қылып келіп ем
Көтібар сынды батырмен,
Сұрады деп қылма кек.

Әлібек: «тілегінді алғын, дейді,
Тезірек Көтібарға барғын, дейді.

Арманда болып қалар ер Көтібар,
Тез атын, жау жарағын бергін,— дейді.
Ер қанаты ат болар,
Қару-жарақ —
Қанаты мен қуаты.

Жігіттер біраз аял қылғын»,— дейді.
— Мінгенім көш алдына берден шұбар,
Ер жігіт жақсы болса табады өнер.
Көтібар батыр болса келсін жылдам,
Бер дағы, жау жарағын, мұнда жібер.

Айман қыз Көтібарға келді дейді,
Қаруын, жау жарағын берді дейді.
— Он төрт жүз қол, Маман мен Ер Әлібек,
Сізді іздеп ер Көтібар келді,— дейді.

Құлақ сал Айман қыздың ойынына,
Көтерген тамам дауды мойынына.
«Атыссаң жау, табыссаң өзін біл»,— деп,
Баланың жатып қалды қойынына.

Айман қыз төсек салып жатып қалды,
Ақылмен мұнша айла тауып алды.
Бес нарға жиырма қыз мінгестіріп,
Шектіні ер Әлібек шауып алды.

Шектіні ер Әлібек шауып алды,
Таманың сол Шектіден кегін алды.
Малды айдатып жіберіп әскеріне,
Қорада он кісімен тұрып қалды.

Шектіні ер Әлібек шауып алды,
Айманның Көтібардан кегін алды.

«Айман қайда, тез шықшы алдыма»,— деп
Қорада ер Әлібек айғай салды.

Қыз Айман тысқа шықты мұны біліп,
Екі ердің мүлкіне ие болып.
— Алыстың да жығыстың екі батыр,
Сіздерді бітірейін төре беріп.

Екеуі не қылса да бітпек болды,
Ойлады бітісуге жақсы жолды.
Екі жақтан малды Айман қайтарғызып,
Маманға Арыстанды күйеу қылды.

Айман қыз елден сүйтіп алды бата,
Ісінде болмаған соң зәрре * қата.
Өзіне Әлібекті күйеу қылып,
Қылады Көтібарды өкіл ата.

Көтібар Айманды ұзатты Әлібекке,
Атақты өзі батыр асыл текке.
Жүз-жүзден кілем, тон мен ішік қылып,
Арттырды елу нарды әділетке.

Шолпанды берді Маман Арыстанға,
Әр жерде әлсіздерге болысқанға.
Айман қыз ақылменен тату қылды,
Бүйтіп ел болмас еді ұрысканда.

Малын түгел Маман бай жиып алды,
Қалыңмал Арыстаннан тағы да алды.
«Сіздер де келген жандар құр қайтпа»,—
Алдына ат, артына шапан салды.

Көтібар сонша жанға киіт берді,
Жарандар, көрдіндер ме, мұндай ерді.

* Кішкентай, аз.

Мен сізден өнерімді асырам деп,
Мың кісі мен Көтібарды ертіп жүрді.

Көтібар киіт қылды жеті жүзге,
Әскері Маман байдың мұнан өзге.
Маман бай Арыстанмен не болса да,
Біз мына батырларды салдық сөзге.

Көтібар мың кісімен еріп барды,
Жаудырып қарашада ақша қарды.
Қайсыбірін айтамыз өзгесінің,
Ер басы алып қайтты бір-бір нарды.

Сыйлары өзге қылған толып жатыр,
Береді Көтібарға алтын шатыр.
Қазықтары асыл тас, оюы алтын,
Ел кеңесті: «асты — деп — мына батыр».

Он бес нарға шатырдың өзін артты,
Бос айдады қасына үш жүз атты.
Бес мың ғана жамбылық жалаң шатыр,
Бәрін де берген сыйдың алып қайтты.

Бұларға болды қайран көп елдері,
Сынбаған бір адамнан еш белдері.
Осындай зияпаттап * бірін-бірі,
Қалмады тірілікте көңілдері.

* Құрметтеу, сыйлау деген мағынада.

ТҮСІНІКТЕР

«Кобланды батыр» жырының қазір он бестен аса қолжазбасы бар. Олардың оқиға құрылысы, көркемдік кестесі жақтарынан бір-біріне ұқсамайтын, ұқсаса да аз ұқсайтын төрт түрі бар.

1) 1939 жылы жыршы Шапай Қалмағамбетовтан жазылып алынған Мергембай нұсқасы.

2) Орынбор қаласындағы облыстық архивта сақталған Игнатев қолжазбаларының ішінен табылған «Кобланды» жыры. Мұны Көшелек Елмановтан оқытушы Жүрсінов 1906 жылы жазып алған.

3) Қазақтың атақты халық ақыны Нұрпейіс Байғанин жырлайтын «Кобланды батыр». Бұл жыр 1940 жылы жазылып алынған. Жыр «Кобланды батыр» жырының қарақалпақ нұсқасына өте ұқсас.

4) Кобланды туралы аңыз. Орыс тілінде «Степная газетада» жарияланған. Соңғы жылдарда «Кобланды батыр» жырының тағы да екі түрлі нұсқасы табылды. Бұлар Батыс Қазақстан облысының жыршысы Нұрсейіт Битілеуовтен, Қарағанды облысының ақыны Құлзак Аманкелдиннен жазылып алынған.

Қазір баспаға әзірлеп, көпшілік оқушыға тартып отырғанмыз белгілі жыршы Мергенбайдың айтуынан жазылып алынған нұсқасы. «Алпамыс» туралы жыр алғаш рет 1899 жылы Қазан қаласында басылды. Кейін 1901, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914, 1916, 1922, 1933, 1939 жылдары жарық көрді. Ал, «Алты жасар Алпамыс» атты текстіні қарақалпақ бахшысы Жиемұрат Бекмұхаммедовтан жазып алып жариялаған Ә. Диваев. Осы аттас ертегіні ол 1916 жылы Шымкент уезінің қазағы Еркінбек Аханбековтың қолжазбасынан жазып алып, оның орысша аудармасымен бастырған.

Соңғы жылдары «Алпамыс» жырының бірнеше варианттары жазылып алынды. Солардың ішіндегі толығы да, көркемі де 1953 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының ақыны Сұлтанқұл Аққожаевтан жазылып алынған нұсқа. Бұл нұсқа осы басылуында жарияланып отыр. Н. С. Смирнова мен Т. Сыдықов дайындаған «Алпамыс» жырының ғылыми басылуы 1961 жылы жарық көрді.

«Ер Тарғын» жырын алғаш рет жаздырып алып, 1862 жылы Қазанда бастырып шығарған Н. Ильминский. Бұл нұсқаны ол 1859 жылы Табын Марабай ақыннан жаздырып алдым дейді.

Ильминскийдің сол текстін 1870 В. В. Радлов бастырған.

Ал, Октябрь революциясынан кейін «Ер Тарғын» жыры әлденеше рет (1923, 1933, 1939, 1957) жарық көрді.

Қазақ ССР Ғылым академиясының М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында қазір «Ер Тарғынның» жырының бір-біріне ұқсас бірнеше жазбасы бар. Олар: 1904 жылы 4 майда Орынбор қаласында жазылған Д. Н. Саркиннің, 1954 жылы тапсырған Мұрат Құснұевтің қолжазбалары.

Осы кітапта жарияланып отырған «Ер Тарғын» жыры сол Н. Ильминский бастырған 1862 жылғы нұсқа.

«Қамбар батыр» халық арасына көп тараған жырлардың бірі. Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми кітапханасымен институттың қолжазба қорында «Қамбар» жырының жиырмадан астам қолжазбасы бар.

Солардың ішіндегі ең негізгілері:

1. Белгілі тюрколог И. Н. Березиннің қолжазбаларының арасынан табылған нұсқа. Бұл нұсқа СССР Ғылым академиясы Шығыстану институтының (Ленинград) шығыс қолжазбалары секторында сақталған. Жырды кім айтқаны, қай жылда қай жерден жазылып алынғандығы туралы мәлімет жоқ.

2. «Токсан үйлі тобыр» — 1903 жылы Қазанда ағайынды Қаримовтардың баспасы шығарған. Бұл нұсқаның да қайдан түскендігі туралы мәлімет жоқ.

3. «Қамбар» — 1922 жылы Ташкент баспасы шығарған, жинаушы Әбубәкір Диваев.

4. «Қисса кара қасқа атты Қамбар» — Бұл Асаин Хангелдиннен алынған қолжазба.

5. «Қамбар батыр» — Қазақ ССР ғылым академиясының кітапхана фондасына 1938 жылы түскен. Қолжазбаның басында «ел ақыны» — Мұхамбайұлы Бармақ деген жазу бар. Бармақтан жазылып алынды ма, әлде Бармақтың өзі жазып шығарды ма ол жері белгісіз.

«Қамбар батыр» жырының 1922 жылы Ташкентте Ә. Диваев бастырған нұсқасы кейін, 1933, 1939, 1957 жылдары да жарық көрді. Баспаға ұсынып отырғанымыз сол нұсқа. «Қамбар батыр» жырының Н. С. Смирнова мен М. Ғұмарова дайындаған ғылыми басылуы 1959 жылы шықты.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының бізге белгілі он алтыдан астам қолжазба бар. Соның бірі — А. С. Пушкиннің архивынан табылған жырдың орыс тіліндегі қысқаша мазмұны.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жарының бір түрін тұңғыш рет 1870 жылы В. В. Радлов бастырған, кейінірек, сол жырдың екінші бір нұсқасы 1876 жылы И. Н. Березиннің «Турецкая хрестоматия» атты жинағының III бөлімінде жарияланды. Ал, 1841 жылы жазылған А. Фроловтың нұсқасы негізінен осы И. Н. Березиннің нұсқасы деуге болады.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының бұрын еш жерде басылмаған үшінші бір қолжазбасы бар. Бұл қолжазба И. Н. Березиннің архивынан табылды. Қолжазбаның бірінші бетінде: «Жыр «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» өлеңші Шөженің айтуынша» делінген. Соған қарағанда осы нұсқаны айтушы Шөже ақын ба деп шамалаймыз.

Совет заманында басылған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының бірі — 1936 жылы М. О. Әуезов жариялаған Жанақ нұсқасы. Бұл нұсқаны азды-көпті өзгертулермен Бейсембай ақын да айтып жүрген. Біз оқушы көпке сол Бейсембай жырын ұсынып отырмыз.

Жақында Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Әлкей Марғұлан «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырының Абай нұсқасын тапты. Бұл М. Әуезов жариялаған Жанақ нұсқасына жақын. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының ғылыми басылуы 1959 жылы жарық көрді. Оны әзірлеген — Ы. Дүйсенбаев.

«Қыз Жібек» жыры тұңғыш 1894 жылы «Қисса Қыз Жібек» деген атпен Қа-

зан қаласында басылып шықты. Қиссаны бастырушы оны қай кезде, қай жерде, кімнің аузынан жазып алғанын атап көрсетпеген.

Осы «Қисса Қыз Жібек» 1894—1896—1899 жылдарда Қазан қаласында, Чиркова баспаханасында басылған. Ал, 1900 жылы Жүсіпбек Шайхулисламов бұл қиссаға бірсыпыра өзгерістер енгізіп Қазан университетінің баспаханасынан шығарады. Осы жылдан бастап Жүсіпбек бастырған «Қыз Жібек қиссасының» бұл түрі бірнеше рет жарық көрді. Жүсіпбек бастырған сол нұсқа 1923, 1933, 1939, жылдары да шықты.

Бірақ, Шайхулисламов бастырып шығарған «Қыз Жібек қиссасы» мен 1894 жылы басылған жырдың арасында көп айырма жоқ. Тек Шайхулисламов қиссасы көркемірек.

«Қыз Жібек» жырының жаңа бір түрі 1959 жылы Москвадағы Орталық тарих музейінен Н. И. Гродеков қолжазбаларының арасынан табылды. Бұл нұсқа 1887 жылы орыс әрпінің транскрипциясымен Қазалы уезінен жазылып алынған.

Қазір осы кітапта оқушы жұртшылыққа Жүсіпбек бастырған нұсқаны ұсынып отырмыз.

«Айман-Шолпан» жырының бізге белгілі бір ғана нұсқасы бар. Бұл нұсқаны алғаш рет бастырып шығарушы Жүсіпбек Шайхулисламов. Жыр революциядан бұрын да (1896, 1898, 1901, 1906, 1910) совет тұсында да (1933, 1939, 1957, 1959) әлденеше рет басылып шықты.

МАЗМҰНЫ

Қазақтың батырлар жыры туралы алғысөз	3
Қобыланды батыр	21
Алпамыс батырдың хикаясы	222
Ер Тарғын	359
Қамбар батыр	410
Қозы Көрпеш — Баян сұлу	472
Қыз Жібек	568
Айман — Шолпан	668
Түсініктер	707

БАТЫРЛАР ЖЫРЫ.

[Алғы сөзін жазған Қ. Жұмалиев және М. Ғабдуллин]. Алматы. Көркем баспа 1963. (ҚазССР ғылым Акад. М. О. Әуезов атындағы тіл және әдебиет ин-ты). Т. I. 3-бас. 712 бет. суретті. 12 бөлек т. сурет.

КАЗАХСКИЙ ЭПОС

I том

(На казахском языке)

Издание Казгослитиздата — 1963

Редакторы *А. Шалабаева, К. Копишев.*
Художник *К. Баранов.*
Худож. редактор *Н. Гав.*
Техн. редактор *С. Дегесов.*
Корректор *Х. Тагааров.*

Сдано в набор 1/XII-1962 г. Издат. № 200.
Подписано в печать 26/II-1963 г. УГО0444.
Бумага 84×108^{1/2}—43, 5 п. л.—73,08 усл. п. л.
(Уч.-издат. 31,63+12 вклеек).
Тираж 55000. Цена 2 р. 44 коп.

г. Алма-Ата. Полиграфкомбинат Главиздата
Министерства культуры КазССР.
Заказ № 2439.